

REDAKSİYA HEYƏTİ

Vasim Məmmədəliyev akademik

İsa Həbibbəyli akademik

Şahlar Əsgərov professor

Oruc İbrahimovlu Türksevər professor

Nizami Cəfərov professor

Kərim Şükürov professor

Firudin Ağasıoğlu professor

Şamil Vəliyev professor

Fəzail İbrahimli professor

Zahid Məmmədov professor

Xəqani Məmmədov professor

Fəthi Gədikli (Türkiyə) professor

Qulu Məhərrəmli professor

Qənirə Paşayeva millət vəkili

Əhməd Qəşəmoğlu fəlsəfə doktoru

Elçin Əsgərov İslam Konfransı Gənclər Forumu

Nəzirməmməd Qaramanlı politoloq

Hacı Sabir Həsənli Azərbaycan İslam Universitetinin rektoru

Akif Əli yazıçı - publisist

Akif Aşırılı “Şərq” qəzetinin baş redaktoru

Araz Qurbanov Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi

Nizami Zöhrabi şair

Dr. Abdulhamit Avşar (Türkiyə) TRT

Güllü Yoloğlu tarix elmləri doktoru

elmi-ictimai-idioloji jurnal

TürkEli

FEVRAL. 2012. № 12

Editör:

Halil Öztürk

Təsisçi:

Mübariz Göyuşlü

Baş redaktor:

Gülnar Əhməd

Redaktor:

Əfsanə Bayramqızı

Qeydiyyat:

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyata alınıb.

Qeydiyyat nömrəsi 2607 - VÖEN 2000841282

Tel: (+994 12) 434 34 44

Mob: (+994 55) 250 77 99

(+994 70) 902 70 97

(+994 50) 529 28 33

E-mail: turk-eli@uluturk.info; **URL:** www.uluturk.info

“QİSMƏT” nəşriyyat-poliqrafiya

qismetaz@yahoo.com

Sayı: 500 ədəd; **Qiyməti:** 5 manat;

“Azərbaycan Beynəlxalq Bankı Yasamal filialı

Bankın kodu: **805562**

Müxbir hesab: **0137010002944**

VÖEN: **9900001881**, SWİFT: **İBAZAZ2X**

Müştəri hesabı: **33821019443103392216**

YAYIM QAYDALARI

Redaksiyanın icazəsi olmadan jurnaldakı məqalə və şəkilləri çap etdirmək qadağandır. Göndərilən məqalə və şəkillər geri qaytarılmır. Redaksiya daxil olan materialları redaktə və ixtisar etmək hüququna malikdir. Məqalə, rəsm və reklamların məzmununa görə məsuliyyəti yazar və sifarişçi daşıyır.

Üz qabığındakı şəkilin müəllifi rəssam Qafar Sarıvəlli.

İÇİNDƏKİLƏR

Arzu ŞİRİNOVA

- Xocalı fəryadı** 5
“Səhərin soyuğunda biz Daşbulaq yaxınlığındakı bataqlıqdan keçmək üçün ölülərdən körpü düzəltməli olduq. Mən ölülərin üstünə getmək istəmədim. Bunu görən podpolkovnik Ohanyan mənə işarə etdi ki, qorxmayın. Mən ayağım 9-11 yaşlı qızın meyidinin sinəsinə basıb addımlamağa başladım”.

Prof. Şahlar ƏSGƏROV, Anar ƏSGƏROV

- Hər iki dünyadan xəbər verən indeks** 8
Yüksək həyat səviyyəsini təmin etmiş dövlətlər üçün bu indeks “1” , dözülməz, ağır şəraitdə yaşayan dövlətlər üçün bu indeksin qiyməti sifra yaxındır. 2010 –cu il təqdimatında, birinci yerdə Norveç, axırıncı yerdə (169) isə Zambabve durur. Azərbaycan 2010-cu ilin hesabatında 2005-ci ilə müqayisədə 34 pillə yüksələrək 169 ölkə arasında insan inkişafı indeksinə görə 101-ci yerdən 67-ci yerə yüksəlmişdir.

Dr. Fəxri VALEHOĞLU

- Qafqaza kütləvi Erməni köçləri Gürcüstan arxivlərində** 11
Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivində saxlanılan sənədlər içərisində Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələri noticəsində Cənubi Qafqazda (özelliklə Qarabağ, Naçıxivan, İrəvan çuxuru və Ahısqa-Axalkələk bölgəsində) Türk etnik varlığının sıxışdırılması və yad etnik ünsürlərin, xüsusən də ermənilərin yerləşdirilməsi yönündə gerçəkləşdirilən demoqrafik siyasəti əks etdirən sənədlər böyük önəm daşıyır.

Sadiq ERASLAN

- Hz. Muhammed'in örnək ahlakı'na genel bir baxış** 15
Hz. Peygamber, müslümanın ibadətə olduğu kadar ahlaki dəyərlərə də önəm vermesini ister. Müslümanlar arasında kardeşlik, sevgi, saygı və hoşgörünün yerləşməsinə ister. Bu sayədə müslümanların birbirlerine zararlı değil yararlı olmalarını, birbirlerine yardımcı olmalarını ister. Bu ahlaki kurallara uyulduğu takdirde müslümanlar arasında güven ve itimat sağlanır.

Dr. Faiq ƏLƏKBƏROV

- Türk Cümhuriyyətinin “Azərbaycan” adının verilməsinin 3 səbəbi və 3 hədəfi** 17
Türk burjuaziyası hesab edirdi ki, gürcülər və ermənilər millətlərinin adlarına uyğun olaraq ölkələrinə Gürcüstan və Ermənistan ismi verdikləri halda, Türklərin dövlətlərinə “Azərbaycan” adı verilməsi doğru deyil. Onlara görə, “Azərbaycan” ismi Türk mənsubiyyətini ifadə etmirdi.

Əhməd bəy AĞAOĞLU

- Şiə dinində Məzdəki inancları** 20
Məlumdur ki, qədim məzdəkilikdə krallıq Şatra-Verya, bu gün isə Şahrivar adlanan ilahi bir qüvvə ilə təmsil olunub. Krallar həməən Şatra-Veryanın ruh daşıyıcılarıdır və məzdəki inancına görə “onlar insanlar arasında tanrı, tanrılar arasında insanlar olublar”. Mütesərrilərin, yaxud ortodoks şiələrin gözündə imam sözünün başqa mənası yoxdur: İmam burada ilahiyatı, yüksək şüuru təmsil edir və buna görə də dini və mənəvi cəhətdən dünyanı idarə etmək hüququ vardır.

Əfsanə BAYRAMQIZI

- Türk toplumlarının inteqrasiyasında medianın rolu** 25
Orta Asiya ölkələri – Tarixən bu regionda yaşayan xalqların oxşar tarixi-ictimai, siyasi mərhələləri keçdiklərindən regionda baş verən proseslər də mediaya öz təsirini bu və ya digər dərəcədə göstərir.

Ceyhun BAYRAMLI

- Bir daha Babəkin Türk-müsəlman hökmdarı olması barədə (1 yazı)** 29
Babəkin bir dövlət başçısı olması faktını ortaya qoyarkən hər şeydən əvvəl erkən orta əsrlərdə tarix səhnəsində olmuş hər hansı bir tarixi dövlətin mövcudluğunu təsdiqləyən ən başlıca amilləri nəzərdən keçirməyə və bunların Babək dövrü Azərbaycanında nə dərəcədə əks olunduğunu təhlil etməyə ehtiyac var.

İÇİNDƏKİLƏR

Əli ŞAMİL

- Aldanmışların ömrü intiharla bitir (Çuvaş şairi Mişşi Sespel kimi) 34**
Mişşi Sespel açıq-aşkar anlayır ki, Rusiyanın müstəmləkə siyasəti yeni formada davam etdirilir. Xalqın vətənsəvər və cəsur övladlarının məhv edilməsinə dözmür. “Bu haqsızlığı durdurun!” demək istəyir, amma ona imkan vermirlər. Özünü həbsə atırlar. Üç aylıq həbsdən sonra dostlarının yardımıyla qurtula bilir.

Şəbnəm XEYRULLA

- Mənim “düşmən” oyuncağım (birpərdəli mono pyes).....38**
Elə bilirsiniz, ancaq böyüklərin köçü olur? Bu cür düşünürsünüzsə, səhviniz var. Onda mənim səkkiz yaşım var idi. Çətin günlər olduğunu başa düşür, hamının ciddi-cəhdlə köçə hazırladığını görürdüm. Mən də öz balaca məktəb çantama kitablarımı, rəngli karandaşlarımı, babamın köməkliliyi ilə topladığım kəpənək kolleksiyasını və bir də sevimli oyuncağımı yığmışdım.

Dr. Aqil EYVAZOV

- Sağlam insan və cəmiyyət üçün halal gəlirin əhəmiyyəti. 41**
Müsəlman işləmədən, başqalarının hesabına və qeyri- qanuni, haram yollardan qazanc əldə etməkdən mütləq çəkinməli; qazancın haradan, necə gəldiyinə diqqət yetirməlidir. Çünki haram hərəkətlərdən biri işləndikcə, digərinə qapı açılır və haramlar normal qarşılamağa başlayır.

Mətanət ŞƏKİXANOVA

- Türk məfkurə tarixinin işıqlı siması Musa Cərulla Biqiev və onun əsərləri haqqında 43**
“Siz ey Türk İnkilabçı Dövləti! Şərq xalqlarına söykənərək və İslam siyasətini əldə rəhbər tutaraq, bütün müsəlman dünyasını dünya mədəniyyətinə özünə məxsusluqla aparın! Bunu insanlığın ləyaqətini, azadlığını və hüquqlarını təmin edən İslam qanunlarını əldə rəhbər tutaraq ədalətli Türk ordularının vasitəsi ilə edin.”

Taleh CƏFƏROV

- XX əsrin 50-60-cı illərində erməni diasporasının antitürk fəaliyyəti (1 yazı) 48**
Qeyd etmək lazımdır ki, 1923-cü il Lozanna müqaviləsi ilə iflasa uğramış “erməni məsələsi” 60-cı illərdən başlayaraq yenidən gündəmə gətirildi. “Erməni məsələsi”nin bəhs olunan dövrdə gündəmə gətirilməsi heç də səbəbsiz deyildi. Belə ki, II dünya müharibəsindən sonra dağıdılmış, viran edilmiş Avropanın yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsi məsələsi ön plana keçdi.

Zaur ƏLİYEV

- Qafqaz diasporları arasında əməkdaşlıq.....53**
2002-ci ildən etibarən Qafqaz kökənli topluluqlar ilk sırada özlərinin malik olduqları mədəni və ictimai mərkəzlərini yaratmağa, bununla da beynəlxalq aləmin hüquq normaları çərçivəsində mənsub olduqları tarixi regionun problemlərinin üstün səviyyədə həlli istiqamətində hərəkətə keçiblər. Faktik olaraq, bu ictimai qurumları təmsil edənlər arasında azərbaycanlılar, gürcülər, çeçenlər və inqışlar daha aktiv görünürlər.

Dr. İradə ZƏRQAN

- İmam Qəzalinin “böyük cihadı” 56**
Cihad – təmiz niyyətə, ali məqsədə, real elmi-əməli nəticəyə yönəlmiş fədakar fəaliyyətdir. Bu amilləri nəzərə almadan, hər hansı kortəbii müqaviməti, terroru, yaxud müharibəni cihad adlandırmaq üçün düşünmək lazımdır.

Dr. Qəmbər CƏFƏROV

- Qalaqapı nədir?.....60**
Bu oyunda həddindən artıq israfçılıq və həddindən çox acgöz, təcavüzkarlığa bənzər fəal və ya fəaliyyətsizliyə oxşar ehtiyatlı, çox xəyalpərəst və təkəyyüldən məhrum olan insanlar ududur. Qalaqapı oyunçuya ən müxtəlif, hətta xoşagəlməz vəziyyətlərdə də təmkinli və dözümlü olmağı aşılayır. Söz yox ki, bu cür xassələr insana gündəlik həyatında da gərəkdir.

Xocalı fəryadı

Arzu Şirinova*

“Səhərin soyuğunda biz Daşbulaq yaxınlığındakı bataqlıqdan keçmək üçün ölümlərdən körpü düzəltməli olduq. Mən ölümlərin üstündən getmək istəmədim. Bunu görən podpolkovnik Ohanyan mənə işarə etdi ki, qorxmayın. Mən ayağımı 9-11 yaşlı qızın meyidinin sinəsinə basıb addımlamağa başladım. Mənim ayaqlarım və şalvarım qan içində idi və beləcə 1200 meyidin üstündən keçdim”.

Bu iyrenc, heyvana xas sözlərin müəllifi özlərini məzlum kimi aparıb yalançı soyqırım iddiaları ilə az qala dünyanı barmağına sarıyan bir toplumun (millət sözünü çirkləndirmək istəmədim-red.) cinayəti seyr edib bundan zövq alan yazıçı-jurnalisti David Xerdiyana məxsusdur. Hazırda Livanda məskunlaşan David Xerdiyan Xocalıda ermənilərin Azərbaycan türklərinin başına gətirdikləri müsibətləri *“Xaç uğrunda”* kitabında fəxrlə xatırlayaraq daha sonra yazır:

“Martın 2-də “Qaflan” erməni qrupu (meyitləri yandırmaqla məşğul olurdu) 2000-ə yaxın alçaq monqolun (türklərin) cəsədlərini toplayıb ayrı-ayrı hissələrlə Xocalının 1 kilometrliyində yandırdı. Axırcı yük maşınında mən başından və qollarından yaralanmış təxminən 10 yaşlı bir qız uşağını gördüm. Diqqətlə baxanda gördüm ki, o yavaş-yavaş nəfəs alır. Soyuq, aclıq və ağır yaralanmasına baxmayaraq, o hələ də sağ idi. Ölümlə mübarizə aparan bu uşağın gözlərini heç vaxt yaddan çıxarmayacam. Sonra Tigranyan familiar bir əsgər onun qulaqlarından tutub artıq üzərinə mazut tökülmüş cəsədlərin içərisinə atdı. Daha sonra onları yandırdılar. Tonqaldan ağlamaq və imdad səsleri gəlirdi”.

Xocalı ərazisi ən qədim memarlıq və ilk mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Memarlıq abidələrindən türbə (XIV əsr), dairəvi türbə (1356-1357-ci illər), ətrafında son tunc və ilk

dəmir dövrünə aid nekropol, kurqan çölü və s. var.

XIX əsrdə aşkar edilmiş, daş qutu və kurqanlardan ibarət olan Xocalı qəbristanlığı - son tunc və ilk dəmir dövrünə (e.ə. VIII-VII əsrlər) aid arxeoloji abidədir. Burada müxtəlif tipli saxsı qablar, silahlar (qılınc, xəncər, nizə və ox ucluğu, balta-təbərzin), qızıl, tunc, balıqqulağı, əqiq, şüşə, pasta və s.-dən hazırlanan bəzək əşyaları, tunc əmək alətləri aşkar edilib. Burada çoxlu sayda *“Qoç və yəhər”* şəkilli qəbir daşları və s. var.

Xocalı şəhəri və Əsgəran qəsəbəsi arasında Qarqar çayının sağ və sol sahillərində XVIII əsrə aid *“Əsgəran qalası”* mövcuddur. Qalanı Qarabağ xanı Pənahəli xan tikdirib. Qala iki istehkamdan ibarətdir. Sağ sahiləki qala bürcü ikiqat daş divarlardan ibarətdir. Sol sahiləki qala dördkənc bürclüdür. Divarların qalınlığı 2-3 metrdir. 1810-cu ildə Rusiya ilə İran arasında sülh danışıqları *“Əsgəran qalası”*nda aparılıb.

Rayonun Kərkicahan qəsəbəsində 3 qəbristanlıq var. Burada XIV əsrə aid yazıları olan qəbirlər, *“kilsəli”* deyilən yerdə Alban kilsəsi, qəbirlər, 800 il əvvələ təsadüf edilən müsəlman qəbristanlığının qalıqları, Alban pır-ocaqları və s. var.

Ermənistanın işğalı nəticəsində Xocalı rayonunun tarixi, mədəni, dini abidələri, şəhər və kəndləri, iqtisadi bazaları və s. dağıdılıb. Xocalı şəhərinin ən qədim tarixi abidələri, qəbristanlıqlar, Kərkicahan qəsəbəsi, Kosalar, Cəmilli və Meşəli kəndlərindəki qəbristanlıqlar, dini abidələr, məsələn, Meşəlidəki *“Seyid qəbri”* və s. , 1 şəhər, 1 qəsəbə, 8 kənd, 2495 yaşayış evi, 31 sənaye obyektı, 15 kənd təsərrüfatı obyektı, 20 təhsil, 14 səhiyyə müəssisəsi, 56 mədəniyyət, 5 rabitə obyektı və s. darmadağın edilib.

Erməni cəlladları Sumqayıtda törətdikləri qətil-

*Xalq Cəbhəsi" qəzetinin redaktoru

lərin dördüncü ildönümündə Xocalı soyqırımını həyata keçiriblər. Hələ 1991-ci ilin oktyabrında Xocalı ilə avtomobil əlaqəsi demək olar ki, kəsilib. Həmin vaxtdan etibarən şəhərlə əlaqə, ancaq vertolyotların köməyi ilə saxlanılıb. 1992-ci il yanvarın 2-də isə şəhərdə elektrik xətti də kəsilib. Qeyd edək ki, son dəfə Xocalıya 1992-ci il fevralın 13-də ərzaq və yanacaq ilə yüklənmiş hərbi vertolyot gedib. Elə həmin gündən şəhər erməni hücumu təhlükəsi ilə üz-üzə qalıb. Xocalılar da artıq başa düşürlər ki, yaxın günlərdə ermənilər şəhərə hücum edə bilərlər. Fevralın 24-də əsir götürülmüş erməni döyüşçüsü xocalıların gümanlarını təsdiqləyir. Bundan sonra şəhər rəhbərliyi kömək üçün Bakıya, Ağdama müraciət edir. Ancaq olunan müraciətlər cavabsız qalır. 1992-ci il fevralın 25-də axşama yaxın Xocalıdan çıxan bütün yollar ermənilər tərəfindən nəzarətə götürülür. Gecə saat 23:00-da 366-cı motoatıcı alayın zirehli texnikaları, onların arxasınca isə erməni piyadaları 3 tərəfdən böyük qüvvə ilə Xocalı şəhərinə hücumə keçirlər. Bu hücumun qarşısını almaq 160 nəfər döyüşçü üçün (özünümüdafiə qüvvələriylə, xüsusi təyinatlı milis dəstəsiləri-red.) çətin olsa da, onlar həyatları bahasına şəhər əhalisinin Xocalını tərk etməsinə imkan yaradıblar. Xatırladaq ki, bu qüvvələrin böyük əksəriyyəti şəhid olub. Həmin gecə Qarqarın buz kimi suyundan keçib Kətik və Naxçıvanikə yol alan xocalıları deməyəsən qarşıda faciə gözləyirmiş. Beləliklə, 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə XX əsrin ən böyük faciəsi-Xocalı qırğını baş verdi. Yüzlərlə günahsız insanlar qanlarına qəltan edilib. Körpəyə, qocaya, qadına aman vermədən qəddarlıqla öldürüblər. Həmin gecə erməni cəlladları Xankəndində yerləşən 366-cı alayın köməkliyi ilə Xocalıya soxulub, şəhəri yandırılıb. Kərkicahanın, Malıbəylinin, Meşbəylinin ardınca tarixdə Xocalı soyqırımını yaşadıq. Ancaq həmin vaxt hakimiyyət başında olanlar guya ki, Xocalıda 2-

3 nəfərin öldüyü haqqında məlumatın getməsi üçün tapşırıq verdilər. Halbuki, Xocalı faciəsi XX əsrin ən böyük faciəsi idi. Bunu bütün dünyadan gizlətmək erməniyə xidmət göstərməkdir. Fevralın 26-da qocaların, qadınların, körpə uşaqların meyidləri dərələrdə, meşələrdə, dağlarda qalıb. Girov götürülənlərin başına iyrənc oyunlar açılıb, onların başları erməni qəbirləri üzərində qurbanlıq qoyun kimi kəsilib. Ölənlərin başlarının dərisi soyulub, gözləri, ürəyi çıxarılıb, bədənləri deşik-deşik olunub. Bütün bunlardan ürəyi soyumayan ermənilər ən alçaq hərəkətlərə belə əl ataraq vəhşicəsinə öldürdükleri körpənin, qocanın meyidlərini insanlığa yaraşmayan surətdə təhqir ediblər. Şahidlərin söylədikləri faktlara əsasən, qətlə yetirilən azərbaycanlılar çox da dərin olmayan xəndəklərə atılıb, onların üstü torpaqlanıb. Gecələr bu xəndəklərin həndəvərində itlərin hürüşməsindən, çaqqalların ulaşmasından az qala qulaq tutulub. Hər yerdən insan cəsədlərinin kəsif iyi gəlib.

Qaradağlı sakini, hadisələrin şahidi İlqar Əliyevin açıqlaması: *“Ermənilər Qaradağlını tutandan sonra əsir və girov götürdükleri kənd sakinlərindən 33 nəfərini öldürdülər. Öldürdükleri qadın və uşaqların cəsədlərini kənd yaxınlığındakı Bəylük bağı adlanan yerdə “silos” quyusuna töküüb, üzərini torpaqladılar.”*

İlqar Əliyev daha sonra deyir: *“Mənimlə birlikdə yüzdən artıq Qaradağlı kənd sakini girov götürülmüşdü. Yolda dəhşətli işgəncələrə qarşılaşdıq. Ermənilər iki kənd sakininin başını toxmaqla yararaq, onları əzabla öldürdülər. Bizi əvvəlcə Linqin kəndinə gətirdilər. Orada 33 nəfəri, Malıbəydidə isə 12 nəfəri gizlədirdilər. Malıbəydidə hamını maşınlardan töküüb, piyada Xankəndinə qədər apardılar. Yol boyu ermənilərin təhqirləri ilə qarşılaşırdıq”.*

İlqar Əliyev Xankəndində yerləşən hərbxanada 8 Qaradağlı sakininin acından öldüyünü də vurğulayır:

“Ermənilər fevralın 26-da Xocalını işğal

edəndə Xankəndində həbsxanada idim. Həmin gün ermənilər yüzdən artıq adamı bu həbsxanaya gətirdilər. Sonra bildim ki, onlar Xocalı sakirləridir və bu şəhər də işğal olunub. Səhərişi gün gözüümün qabağında 60-a yaxın Xocalı sakininin başını kəsdilər. Onların arasında uşaq və qadınlar da vardı”.

Qaradağlı sakini Oruc Əliyev də kənd işğal olunduqdan sonra şahidi olduğu işgəncə və qətləmlər haqda danışıq:

“Məni fevralın 17-də əsir götürdülər. Yolda qohumlarıımın yarısını öldürdülər. Xankəndindəki həbsxanada isə dişlərimi zorla çəkdilər. Həmin il martın 17-də Allahverdi Bağırovun köməkliyi ilə dəyişdirildim. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin nümayəndələri həmin gün bir dəfə də olsun xəstəxanaya gəlmədilər. Ermənilər sağlam azərbaycanlı əsir və girovların daxili orqanlarını satırdılar. Bunu əvvəlcədən tanıdığım ermənilər mənə deyirdi”.

Xocalı soyqırımını nəticəsində 623 nəfər şəhid olub, 1725 nəfər əsir götürülüb, 8 ailə tamamilə məhv edilib, 215 uşaq bir valideynini, 25 uşaq isə hər iki valideynini itirib. 1000 nəfər Xocalı sakini əlil və şikəst olub, 150 nəfərin taleyi hələ də məlum deyil.

Məlumat üçün bildirək ki, Xocalının işğalı planı bir həftə öncə, fevralın 20-də hazırlanıb. Belə ki, hadisədən bir müddət əvvəl Paris yaxınlığında gizli təlim düşərgəsi yaratmış “Asala” erməni terrorçu təşkilatının 26 nəfərlik dəstəsi mayor Aşin Simonyanın başçılığı ilə Xankəndinə gəlib. Onlar və yerli ermənilər özünümüdafiə adı altında vuruşan, əslində isə “Asala” terror təşkilatının Xankəndində İllarion Alahverdiyana başçılığı ilə yaradılan dəstənin üzvləri 366-cı alayın içərisində öz dayaqlarını yaradaraq polkovnik Y. Zarviqarova 36 min dollar rüşvət veriblər. Bu xəbər 23-cü diviziyanın komandiri Boris Budeykinə çatdıqda o, Zarviqarovun hərəkətinə görə - zabit şərəfinə xəyanəti üstündə qovulmasını tələb edib.

366-cı alayın hərbi əməliyyatlar zamanı ermənilərin tərəfinə keçib azərbaycanlıları qətlə

yetirməsi, hərbi texnika və sursatı ermənilərə verməsi, əslində siyasi bir məsələdir. Xocalı hadisəsiylə bağlı ermənilərin ruslarla əlaqələrinə aid sənədlərin bir qismi 1992-ci il martın 1-də Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin aviasiya komandiri, general-mayor S. Lukaşovun əmri ilə yandırılıb.

Yuxarıda qeyd etdiyim fikirlərə yenidən qayıtmaq istəyirəm. Biz bir millət olaraq Xocalı və digər faciələrimizi dünyaya yaxşı çatdırıb bilməməyimizin nəticəsidir ki, bu gün ermənilər Azərbaycanla şərtlər irəli sürməklə danışırlar. Ancaq vaxtında Xocalı soyqırımının dünya dövlətlərinin parlamentlərində müzakirəsinə nail olsaydıq təbii ki, hadisələr başqa istiqamətdə cərəyan edəcəkdi. Səhvlərimizdən nəticə çıxarmağın zamanı çoxdan keçsə də, bu istiqamətdə planlı işlər görülməlidir. Yəni, hər bir faciəmizin ildönümünü xatırlamaqla işimizi bitmiş hesab etməməliyik.

Hər iki dünyadan xəbər verən indeks

Professor Şahlar Əsgərov,
Anar Əsgərov

Son iyirmi ildə insan potensialı və insan faktoru anlayışlarından geniş istifadə edilir. Belə ki, 1990 - cı ildən bəri BMT İnkişaf Proqramı (BMT İP) tərəfindən hazırlanan hesabatlarda insan potensialının inkişafı diqqət mərkəzindədir. Hər il dünya dövlətlərinin reytingi İnsan potensialının inkişaf indeksinə (İPİİ) görə müəyyən edilir. Bu indeks qlobal göstəci olub, dövlətlərin inkişafını müqayisə etməyə imkan verir. İPİİ yaradıcısı dahi iqtisadçı alim, pakistanlı Məhbub ul Həqdir. O, ilk dəfə milli inkişafın makroiqtisadi göstəricilərlə qiymətləndirilməsinə bir alternativ olaraq, bu indeks təklif etmişdi. Bu indeks inkişafa çox həssas olub, orta inkişaf səviyyəsini təyin edən, insan potensialının inkişafının əsas göstəricilərini (təhsil, uzunömürlülük və ləyaqətli həyat səviyyəsi) nəzərə alan indekslərin cəmindən ibarətdir.

Dünya dövlətlərinin reytingi bu göstəriciyə görə sıralanır. Məsələn üçün “Доклад о развитии человека 2010” kitabının 143-147-ci səhifələrində 2010-cı il üçün 169 dövlətin İPİİ görə reytingi göstərilmişdir. İndeksin qiyməti sifir ilə vahid arasında dəyişir. Yüksək həyat səviyyəsini təmin etmiş dövlətlər üçün bu indeks “1”, dözülməz, ağır şəraitdə yaşayan dövlətlər üçün bu indeksin qiyməti sifirə yaxındır. 2010-cu il təqdimatında, birinci yerdə Norveç, axırıncı yerdə (169) isə Zambabve durur. Azərbaycan 2010-cu ilin hesabatında 2005-ci illə müqayisədə 34 pillə yüksələrək 169 ölkə arasında insan inkişafı indeksinə görə 101-ci yerdən 67-ci yerə yük-

səlmişdir.

Dövlətlərin dünya reytingindəki yerini müəyyən etmək üçün praktiki olaraq ölkə əhalisinin həyat şəraitinin bütün göstəriciləri nəzərə alınır: təhsil səviyyəsi, uzun ömürlülük, doğum və ölüm səviyyələri, adam başına düşən ÜDM, istehlak qiyməti indeksi, mobil telefon və İnternet ələqəsi, içməli suyun keyfiyyəti, səhiyyənin vəziyyəti, enerji təminatı, meşələrin sahəsi, ətraf mühitin vəziyyəti, insan hüquqları sahəsində vəziyyət, gender bərabərliyi, cinayətkarlığın səviyyəsi, işsizliyin səviyyəsi və s. Bu göstəriciləri bəzi dövlətlər diqqətdə ciddi saxlayır, bəziləri lazımcıca diqqətdə saxlamırlar, bəziləri isə heç diqqət yetirmirlər.

“Доклад о развитии человека 2010” kitabında sıra nömrəsi ilə çap olunmuş bəzi dövlətlərin İPİİ – qiymətləri cədvəlin 3-cü stununda verilmişdir.

Cədvəldə İnsan potensialının İnkişaf İndeksi **a** hərfi ilə işarə edilmişdir. Göründüyü kimi birinci üç yeri tutan ölkələr üçün qiyməti **0,9** – dan böyükdür. Planetimizdə **a=1** olan ölkə yoxdur. Səməvi kitabların məlumatlarına görə **a=1** şərti Cənnət üçün ödənilir. Deməli, Norveç, Avstraliya və Yeni Zelandiyanı **kvazicənnət** ölkələr saymaq olar. İnkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrə misal cədvəldə 65-68 ci yerləri bölüşdürən (RF, Qazaxstan, Azərbaycan) ölkələri göstərmək olar. Bu ölkələr üçün **a** əmsalının qiyməti 0,710 ilə 0,720 arasında dəyişir və inkişaf etmiş ölkələr sırasına yaxınlaşırlar.

1	2	3	4
Nö	Ölkələr	a	K
1	Norveç	0,938	15,1
2	Avstraliya	0,937	14,9
3	Yeni Zelandiya	0,907	9,70
65	RF	0,719	2,60
66	Qazaxstan	0,714	2,50
67	Azərbaycan	0,713	2,48
167	Nigeriya	0,261	0,35
168	Konqo	0,239	0,31
169	Zimbabve	0,140	0,16

Cədvəldə 166 -169 cu yerləri bölüşdürən ölkələr (Nigeriya, Konqo, Zimbabve) üçün a əmsalının qiyməti 0,282 ilə 0,140 arasında dəyişir. Bu ölkələrdə həyat şəraiti çox ağırdır. Misal üçün Zimbabve ölkəsi öz əhalisi üçün “Cənnət dövlət” olan Norveçin yaratdığı şəraitin yalnız 14 % yarada bilib.

Qeyid etmək lazımdır ki, BMT İP dörd səhifəlik cədvəl tam şəkildə belə az informativ, quru və ruhsuzdur. Bu informasiyaları daha parlaq və canlı şəkildə təqdim etmək üçün yeni metodologiyadan istifadə etmək lazımdır. Belə metodologiya xüsusi halda biliyin qiymətləndirilməsi üçün hazırlanıb və istifadə edilə bilər. Yeni kriteriya olaraq tədris materialının mənimsənilən hissəsinin, mənimsənilməyən hissəyə nisbəti təklif olunmuşdur və K hərfi ilə işarə edilmişdir. Burda da analogi olaraq maksimal həyat səviyyəsinin əldə olunan hissəsinin kəsir hissəyə nisbətini bir kriteriya kimi qəbul edib, dövlətləri inkişaf səviyyəsinə görə sıraya düzmək mümkündür. Yuxarıdakı cədvəldə belə bir K əmsalı müxtəlif ölkələr üçün hesablanıb, cədvəlin 4-cü sütunda göstərilmişdir.

BMT tərəfindən hesablanmış İPİİ –ni K – dan asılılığı qurmaqla, onu daha canlı və ruhlu təqdim etmək mümkündür. Belə bir asılılıq

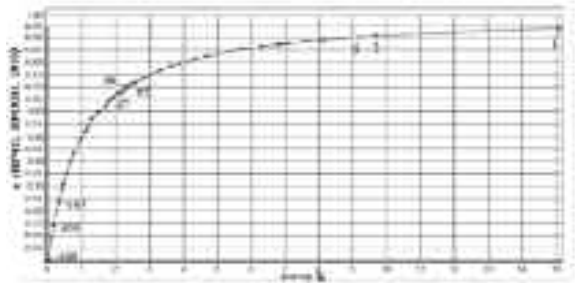
qrafikdə göstərilmişdir.

Qrafikdən görüldüyü kimi müxtəlif dövlətlər üçün İPİİ - nin qiyməti K – dan asılılığı monoton dəyişir və əyrinin üzərindəki nöqtələrlə müxtəlif dövlətləri göstərir. Əyrinin sağ yuxarı küncündəki nöqtə Norveçi, ondan soldaki nöqtə Avstraliyanı, qrafikin sol aşağı küncündəki nöqtə Zimbabveni göstərir.

Mövcud BMT metodologiyasına əsasən dünya dövlətləri inkişaf səviyyəsinə görə dörd qrupa bölünür. 2010 -cu ilin hesabatında təsnifat belədir:

- 1) İPİİ çox yüksək olan ölkələr (42 ölkə);
- 2) İPİİ yüksək olan ölkələr (43 ölkə);
- 3) İPİİ orta olan ölkələr (42 ölkə);
- 4) İPİİ alçaq olan ölkələr (42 ölkə).

Bu bölgü subyektiv xarakter daşıyır, obyektiv kriteriyaya əsaslanmır və bu səbəbdən də doğma Planetimizdə ölkələrin iqtisadi - sosial vəziyyətini ciddiliyi ilə təqdim edə bilmir.

Ölkələrin reytinginin keyfiyyət faktoru K- dan asılılığı.

Şəkildə rəqəmlərlə ölkələrin reytingi göstərilmişdir. Norveç(1), Avstraliya(2), Yeni Zelandiya(3), RF(65), Qazaxstan(66), Azərbaycan(67), Nigeriya(167), Konqo(168), Zimbabve(169).

Yuxarıdakı qrafikdən aydın görünür ki, dünya dövlətlərini inkişaf səviyyəsinə görə üç qrupa bölmək olar. Birinci qrup ölkələr üçün a(K) asılılığı zəifdir. Bu ölkələr çox inkişaf

etmiş ölkələrdi və bu ölkələr üçün $K \gg 1$ - dir. İnkişaf etmiş II qrup ölkələri üçün K - nın qiyməti vahid ətrafında dəyişir. Üçüncü qrup ölkələr üçün $a(K)$ asılılığı qüvvətlidir. Bu ölkələr zəif inkişaf etmiş ölkələrdir. Bu ölkələr üçün $K \ll 1$ - dir.

Bütün səmavi kitablarda Cənnət və Cəhənnəmin varlığı və səciyyəvi cəhətləri xeyli aydın təsvir ediləndir. Cənnətbənzər həyat şəraiti quran dövlətlərdə K - nın qiyməti **10** - dan çoxdur. Bu dövlətlərə misal olaraq Norveç, Avstraliya, göstərmək olar. Bu ölkələr, bu Dünyada cənnət şəraitinin **90%** -ni yarada bilərlər. Üçüncü qrup ölkələrinə K qiyməti **0** ilə **0,4** arasında dəyişən ölkələri aid etmək olar.

Bu ölkələrə misal Nigeriya, Konqo və Zimbabveni göstərmək olar. Zimbabve üçün $K = 0,16$ - dır. Nə qədər ağır olsa da bu ölkədə Cəhənnəmin əlamətləri qədərincə çoxdur.

Bu dünyada doğma planetimizin bir neçə ölkəsi firavan yaşamanın nümunəsini yaradıblar. Allah insanlara düşünməyə ağıl, görməyə göz veribdir. İnsan oğlu bu Dünyaya gəlişinin səbəbini düşünüb tapmalıdır. Əgər tapa bilməsə, XXI əsrin ən intellektual adamı, **“Apple”** firmasının yaradıcısı Stiv Cobsun bu fikirlərinə diqqət etsin: **“Biz bu Dünyaya ona görə gəlmişik ki, öz töhvəmizi verək”**. Töhvəni necə verməni kvazicənnət dövlətlərin vətəndaşlarından öyrənmək olar.

Alp Arslan və Əbülfəzl Səki (ibrətli hekayə)

Bir gün Əbülfəzl Səki Alp Arslandan soruşur:

- Nə üçün sahibxəbər yoxdur?

Alp Arslan dedi:

- İstəyirsən mənim ölkəmi bərpad edəsən, dostları məndən qaçırasan?

- Nə üçün?

Alp Arslan:

- Ona görə ki, mən sahibxəbər təyin etsəm, ürəkdən mənə səmimi və dost olanlar bu dostluq və səmimilik xatirinə sahibxəbəri saymayacaq və ona rüşvət verməyəcəklər. Əksinə, mənə qeyri-səmimi və düşmən olanlar isə sahibxəbərle dostluq edib ona rüşvət və bəxşiş verəcəklər. Sahibxəbərlər də məcbur olub dostdan pis, düşmənlərdən isə yaxşı sözlər çatdırırlar. Yaxşı və pis söz oxa bənzər, bir neçə ox atdıqda axırada biri hədəfə dəyər, bizim ürəyimizə hər gün dostu qarşı xal düşər, düşməni qarşı isə yumşalar. Bir az keçməz ki, dost uzaqlaşmağa, düşmən yaxınlaşmağa başlar, nəhayət, düşmən dostun yerini tutar, ondan törəyəcək fəlakətin qarşısını heç nə ala bilməz.

Qafqaza kütləvi erməni köçləri Gürcüstan arxivlərində

Dr. Fəxri Valehoğlu

Xalqımızın tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı müxtəlif ölkələrdə saxlanılan arxiv sənədlərinin üzə çıxarılaraq tədqiq olunması Azərbaycan-Türk elmi qarşısında duran ən aktual və prioritet məsələlərdəndir. Arxivlərində tarixi keçmişimizlə bağlı mühüm əhəmiyyətli sənədlərin qorunduğu ölkələrdən biri də qonşu Gürcüstandır. Bunun əsas səbəbi milli dövlətçilik, mətbuat, ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə xüsusi yer tutmuş bu ölkənin paytaxtı Tiflis şəhərinin XIX yüzildə Cənubi Qafqazın baş şəhəri rolunu oynaması və bu dövrdə Rusiya İmperatorluğunun Qafqaz Cənub İdarəsi və digər inzibati dövlət qurumlarının məhz bu şəhərdə yerləşməsindən irəli gəlir.

Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivində (GMTA) saxlanılan sənədlər içərisində Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələri nəticəsində Cənubi Qafqazda (özelliklə Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan çuxuru və Ahısqa-Axalkələk bölgəsində) Türk etnik varlığının sıxışdırılması və yad etnik ünsürlərin, xüsusən də ermənilərin yerləşdirilməsi yönündə gerçəkləşdirilən demoqrafik siyasəti əks etdirən sənədlər böyük önəm daşıyır. Belə sənədlərdən xronoloji ardıcılığa görə başda gələn Tiflis hərbi qubernatorunun 4 iyun 1827-ci il tarixli hesabat məktubudur. 1826-28-ci illər Rusiya-İran müharibəsində rusların cəbhə xəttində tam üstünlüyü ələ aldıkları bir zamana təsadüf edən bu məktubdan Ərzurumda yaşayan erməni tacir Anton Qrikur oğlunun rus hökumətinə nestorian ermənilərin iranlılara qarşı silahlandırılmasını təklif etdiyi və şifahi surətdə hərbi qubernatora bunları söylədiyi bəlli olur:

“Mənim atam Qrikur Seyl oğlu çoxdan Ümum-rusiya imperatorunun təbəliyini götürmək istəyirdi. Ona görə də həmişə özünün Böyük der

javasına (Rusiya dövlətinə - F.V.) sadıqlığını göstərmək üçün vasitələr axtarırdı ki, təbəliyini götürəndən sonra orada da Türkiyə İmperiyasının paşalarının ona verdiyi imtiyazlara malik olsun. Mənim valideyimə Rusiya təbələri sırasında olmaq xoşbəxtliyi nəsb olmasa da, o mənə əmr etdi ki, aşağıdakılar barədə sizin hökuməti məlumatlandırım. Nestorian adlanan xalq iranlılara məxsus Səlməs şəhərindən 12 saatlıq məsafədə, İmidt dağları ərazisində yaşayır, sayları 50000-60000 ev arasındadır. Onlar səthi olaraq Türkiyə sultanına tabe olsalar da öz üzərlərində onun hakimiyyətini qəbul etmirlər. Həmişə iranlılarla düşmən şəraitində olan nestorian xalqı iranlılar tərəfindən sıxışdırılanda onlara müharibə elan edir və bu müharibəni Türkiyə sultanının köməyi olmadan aparır. Dediklərimizə nestorianların üzərinə hücum etmiş şahzadənin onların malını-mülkünü qarət etməsini də əlavə etmək lazımdır. Baş verdiyi gündən təqribən 8 il ötdüyü və Qriboyedovun da bildiyi bu hadisə Türkiyə ilə sülhü pozmadı.

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın görünür ki,

nestorianların iranlılara qarşı sizin rəhbərliyiniz və ya mənim atam, yaxud da ki, mənim tərəfimdən silahlandırılması Rusiya və Türkiyə imperiyaları arasında sülhün pozulması kimi qiymətləndirilə bilməz...

Məktubda, daha sonra Anton Qrikur oğlunun nestorianların hamısının Rusiya təbəliyini götürərək İrana qarşı savaşda Rusiyanın yanında yer almağa hazır olduqlarını söylədiyi də ifadə olunur.

Qafqazda miqrasiya prosesləri ilə bağlı GMTA-da saxlanılan materiallar içərisində daha çox diqqətimizi cəlb edən 1105-ci fonda 55 sayılı iş adı altında saxlanılan “Qarabağa və digər sərhədyanı əyalətlərə erməni mühacirlərinin köçürülməsi” (О переселении из Персии в Карабах (Карабах уоҳ, Карабақ! – F.V.) и прочие провинции армян, пограничных выходцев») başlıqlı rəsmi sənədlər toplusu oldu (Xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, bu arxiv sənədinin qeydiyyat-istifadə vərəqəsindən onunla yalnız erməni tədqiqatçıların (V. Parsamyan, L. Xaçatryan, M. Darbinyan, L. Melikset-Bek) tanış olduğu bəlli olur). Bu sənəddən aydın olur ki, İran tabeliyində, Urmiyə gölü hövzəsində yaşayan ermənilər və yunanlar Qafqaz canişini knyaz general-adyutant İ. Paskeviçə ünvanladıkları müraciətlərində

Rusiya İmperiyasının hüdudları daxilinə köçürülmələrini xahiş edirlər. Müraciətdə köçürülmək istəyənlərin 15 min ailədən ibarət olduğu göstərilir. Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, sənəddən ümumilikdə Urmiyə bölgəsində yunan və ermənilərin 145 kənddə yaşadığı və bu kəndlərin əhalisinin 2/3-sinin yunanlardan və 1/3-nin ermənilərdən ibarət olduğu bəlli olur.

Müraciətlə bağlı Paskeviç Şəki, Şirvan və Qarabağ bölgələrinin idarəçisi polkovnik knyaz Abxazova məktub yazaraq konkret təlimatlar verir. 27 dekabr 1827-ci il tarixli, 528 sayılı bu məktubunda o, köçmək istəyənlərdən Şəki, Şirvan və Qarabağ vilayətlərinin hərəsinə 2 min ailədən az olmamaq şərtilə neçə ailənin yerləşdirilməsi mümkünlüyü ilə bağlı siyahılar hazırlamağı tapşırır.

Abxazov tərəfindən Paskeviçə ünvanlanmış 9 fevral 1828-ci il tarixli cavab raportunda verilən tapşırığı yerinə yetirmək üçün qeyd olunan vilayətlərdəki mahallarda naib vəzifəsini icra edən “tatar”ların (Azərbaycan Türklərinin), xüsusən də Qarabağın “tatar” naiblərinin köməyinə bel bağlamağın boş və mənasız olduğu bildirilir və köçkünlərin hansı şərtlər əsasında məskunlaşdırılacağı, onlara güzəştlər verilib-verilməyəcəyi barədə dəqiq məlumat verilməsi xahiş olunur.

Daha sonra Abxazov Paskeviçə onun tapşırığına uyğun olaraq tərtib etdiyi siyahını göndərir. Bu siyahıda

Şirvan vilayətinə - 2860 ailə,
Şəki vilayətinə - 400 ailə,
Qarabağ vilayətinə isə - 10870 ailə

- nin köçürülməsinin mümkünlüyü qeyd olunur. Qarabağ vilayətinin mahallarının ayrı-ayrılıqda aran və dağlıq hissələrinə neçə erməni ailəsinin köçürülməsi mümkünlüyü ilə bağlı siyahıda əks olunmuş məlumatı özəl olaraq cədvəl şəklinə təqdim edirik.

<i>Mahalın adı</i>	<i>Mahalın aranı hissəsi</i>	<i>Mahalın dağlıq hissəsi</i>
Dizaq mahalı	2347 ailə	496 ailə
Vərənda mahalı	65 ailə	95 ailə
Xaçın mahalı	30 ailə	291 ailə
Çələburt mahalı	110 ailə	4790 ailə
Talış mahalı	140 ailə	520 ailə
Bərgüşat mahalı	353 ailə	304 ailə
Qapan mahalı	-	1329 ailə

Cədvəldən görüldüyü kimi rus məmurları tərəfindən Qarabağ vilayətinin dağlıq ərazilərinə 7825, aranı ərazisinə isə 3045 erməni ailəsinin köçürülməsinin mümkün olduğu müəyyən olunur.

Qeyd edək ki, bu arxiv bəlgəsinin 27-ci vərəqində Quba vilayətində hansı sahələrə və nə qədər erməninin yerləşdirilməsi mümkünlüyü barədə siyahı da əks olunmuşdur.

Paskeviç 27 fevral 1828-ci il tarixində Təbrizdən Abxazova yazdığı 285 sayılı məktubunda İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinə 18 minə qədər ailənin yerləşdirilməsi üçün kifayət qədər torpağın olduğunu, ancaq ermənilərin bir hissəsinin qəti və qərarlı şəkildə Qarabağa məskunlaşmaq istədiklərini ifadə edir. O, Qarabağda yalnız dövlətə məxsus torpaqlarda 8600-dən çox ailənin yerləşdirilməsinə imkan olduğu üçün ermənilərin bu tələblərinə yox deməməyi lazım bildiyini də vurğulayır.

Yuxarıda təqdim edilən məxfi yazışmalardan və 10 fevral 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra, yəni ki, Araz çayının şimalına ermənilərin köçürülməsi üçün tam zəmin yaradıldıqdan sonra Paskeviç Qarabağa köçmək istəyində olan İran təbəli ermənilərin Ucan və Türkmənçay məntəqələri arasında yerləşən və cəmi 150-160 ailənin yaşadığı Üzümcü, Qaraqovman, Quşçu və Həsənabad adlı erməni kəndlərinə toplaşmasını əmr edir, onların köçməsinə yardım göstərmək üçün isə 41-ci Yeger alayının erməni əsilli mayoru Melikovu bu kəndlərə ezam edir. Beləliklə, Güney Azərbaycanda dağınıq, səpələnmiş halda yaşayan ermənilərin Şimali Azərbaycana – Qarabağa, İrəvan və Naxçıvan bölgələrinə

Türk-müsəlman mülkədarlara məxsus torpaqlara kompakt şəkildə məskunlaşdırılması prosesinə start verilir.

Arxiv sənədlərindən köç proseslərinə nəzarətin birbaşa rus ordusunun milliyyətə erməni olan zabitlərinə həvalə olunduğu məlum olur. Məsələn, İrəvan komendantı vəzifələrini icra edən podpolkovnik knyaz Arqutinskiy-Dolqorukovun Paskeviçə raportundan bəlli olur ki, Səlməsdan ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı ilk başda poruçik Melik-Yusupov və praporşik Şahnazarov məşğul olub, titulyar müşavir Yenikolopov isə general-mayor Pankratyevin razılığı ilə xristian köçkünlər və yerli müsəlmanlar arasında mübahisəli məsələlərin aydınlaşdırılması ilə məşğul olurdu.

Saray müşaviri Usimoviç Paskeviçə ünvanladığı məktubunda (29.02.1828-ci il) xristianların köçü ilə bağlı 15 maddədən ibarət olan göstəriş verir. Onlardan 4-ü aşağıdakılardır:

- 1) Köç prosesinə nəzarət etmək üçün Xristian Köçkünlər Komitəsi yaradılsın;
  - 2) Köçkünlərin yerləşdiriləcəyi ərazilərdə xristianlardan ibarət ayrıca dairə (okruq) və mahallar yaradılsın. Çalışsın ki, xristianlar müsəlmanlarla qarışıq yaşamasınlar. Bunun üçün bəzi müsəlman, eləcə də xristian kəndlərinin onların dindəşlarının daha sıx yaşadığı bölgələrə köçürülməsi məsələsinə baxılsın;
  - 3) Köçkünlərin yerləşdirilməsi üçün yaşamağa əlverişli, həyat üçün sağlam və suyu bol olan torpaqlar seçilsin;
  - 4) Köçkünlərə güzəştlər və imtiyazlar verilsin.
- Yuxarıdakı göstərişlərə əməl olunur. Xristianların Köçkünlər Komitəsi və bu komitənin

köçürülmə bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda filialları yaradılır, ermənilərin kompakt şəkildə məskunlaşmalarını təmin etmək üçün yerli Türklər başqa ərazilərə köçürülür, köçkünlərə pul məvacibləri təyin olunur (Naxçıvan çayı qırağında Türklər yaşayan kəndlərdən nə qədər ailənin digər kəndlərə köçürülməsi barədə məlumat GMTA-da 2-ci fondun 1-ci siyahısında “Azərbaycandan (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur – F.V.) ermənilərin Erməni vilayətinə köçürülməsi işi” («Дело о переселении армян из Азербайджана в Армянскую область») adı altında saxlanılan 2237 sayılı işin 185-187-ci vərəqlərində, İrəvan vilayətində köçə məruz qalan kəndlərin adı və əhalinin sayı 124-129-cu vərəqlərində əks olunur, Qarabağa yerləşdirilmiş erməni ailələrinə hansı tarixdə və nə qədər gümüş pul verildiyi barədə Abxazovun tərtib etdiyi siyahı isə eyni sənədin 137-138-ci vərəqlərində yer alır).

Onu da əlavə etmək ki, qeyd olunan işin tərkibindəki sənədlərdə Səlmas bölgəsindən Arazın şimalına köçən ermənilərin bir qisminin ad-soyadları, ailədəki kişilərin və qadınların sayı göstərilməklə cədvəl şəklində göstərilmişdir.

1828-ci ilin iyul ayında yazılmış hesabat xarakterli məktubdan erməni əsilli podporuçik Manas bəy Melik-Yusupovun 150 erməni ailəsini Qarabağda Qaraçay və Tərtər çayları arasında ona məxsus olan torpaqlarda yerləşdirdiyi bəlli olur. Knyaz Abxazovun Sipyaginə Şuşadan yazdığı 21.08.1828-ci il tarixli, 3760 sayılı raportunda Bərdəyə yerləşdirilmiş 232 ailədən ibarət Urmiyə ermənisini Tərtər çayı qırağındakı Madagiz adlanan yerə köçürdüyünü, 224 ailədən ibarət Marağa ermənisinin isə Qarabağın Çələbürt və Talış mahallarının Şıxarx və Qazarx yөрələrində məskunlaşdırılmasına əmr verdiyini yazır. Baxşəli Melik-Yusuf oğlu və Koqraman (Qəhrəman) Melik-Zaxariy oğlu isə Qarabağa yerləşmək arzularını Bağır xan Çelobianskinin (Çələbilinin) törətdiyi maneələr ucbatından gerçəkləşdirə bilmədiklərini şikayət edirlər. Təzyiqlərdən sonra Bağır xan güzəştə getməyə məcbur edilir.

Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivində saxlanılan “Ermənilərin və yunanların Türkiyədən Rusiya hüduqları daxilinə köçürülməsi” («Дело о переселении армян и греков из Турции в пределы России») başlıqlı işdə isə 1828-29-cu illər Türkrus müharibəsinin nəticəsində Gürcüstanın Ahısqa-Axalkələk və Barmaqsız (Tsalka) bölgələrinə ermənilərin və yunanların kütləvi köçürülməsi ilə bağlı rəsmi yazışmaları əks etdirən sənədlər cəmləşdirilmişdir.

Məhz bu yuxarıda göstərilən ilkin rəsmi yazışmaların icrası Cənubi Qafqazda o zamandan bu günə kimi hökm sürən qeyri-stabilliyin, etnik qarşıdurmaların və bir çox qanlı olayların əsasını qoydu, ermənilərin köçürüldükləri yeni ərazilərin ən qədim və köklü sakinləri olduqlarını iddia etmələrinə, Azərbaycan-Türk torpaqları üzərində özlərinə dövlət qurmalarına, Qarabağı işğal etmələrinə, Gürcüstanın Cavaxet (Axalkələk) bölgəsinə muxtariyyət istəmələrinə rəvac verdi.

HZ. MUHAMMED'İN ÖRNEK AHLAKI'NA GENEL BİR BAKIŞ

Sadiq Eraslan*

İnsanoğlunu yaratan Allah (c.c.), onu başıboş, sahipsiz ve rehbersiz bırakmamış; kendisine bu dünya hayatındaki fiil ve davranışlarında yol gösterici, doğruyu yanlış ayırt edici, hakkı hakikatı öğretici peygamberler ve onlarla birlikte ilahi mesajlar göndermiştir. Zira insanlığın her şeyden önce bunlara ihtiyacı vardı. Yoksa kendi kendine hakkı, hakikatı, doğruyu, güzeli bulamayacaktı.

Cenab-ı Hak, en son Peygamber olarak Hz. Muhammed'i gönderdi. İlahi mesaj olarak da Kur'an ile onu destekledi ve insanlığa tanıttı. Hatta tanıtmanın ötesinde Kur'an'da onu övdü ve yüceltti. O'nun hakkında şöyle buyurdu: *"Şüphesiz sen büyük bir ahlâk üzerinesin."* Bu çok büyük bir olaydı. Kainatı yoktan var eden Allah (c.c.) bir kulunu övüyordu. O'nun taşıdığı vasıf ve meziyetlerin büyük olduğunu ifade ediyordu. Çünkü Cenab-ı Hak onu, Peygamber, rehber ve muallim olarak gönderdiği gibi onu, aynı zamanda insanlığa örnek olarak gösterecekti. Bu konuda Cenab-ı Hak şöyle buyuruyordu: *"Hakikaten, Allah'ın Resulü'nde sizler için, Allah'a ve Ahiret gününe kavuşmayı bekleyenler ve Allah'ı çok zikredenler için en mükemmel bir örnek vardır."*

Hakikaten Allah'ın Resulü şümüllü ve mükemmel hayatıyla, her yaş ve meslekteki kadın-erkek, küçük-büyük, zengin-fakir, efendi-hizmetçi olmak üzere bütün insanlık için en ideal örnek oldu. Hz. Peygamber, hayatta yaşadığı tüm tecrübelerini kendisinden sonra gelecek insanlığa bıraktı.

Hz. Peygamber'in getirdiği din, orijinal ve hiç

bozulmamış haliyle Kur'an'da, söz ve davranışları da hadis kaynaklarında mevcuttur. Bu hadislerde ahlâk, maneviyat, iktisat, siyaset, sosyoloji, ferdi ve ictimâî bütün konular bulunabilir.

Kısaca Resulullah'ın hayatı müslümanlar için yegane örnek olmak ve nesiller boyu daima insanlığa ışık tutmak, yollarını aydınlatmak üzere canlıdır. İnsanlığın görevi de o ışık ve rehberi takip etmektir. Zira yegâne kurtuluş vesilesi olan Allah'ın rıza ve sevgisi ancak O'nun yolunda gitmeye bağlıdır. O'na uyan kurtulur. O'na uymayan ise ebedî olarak yolunu kaybeder. Nitekim bu gerçek, Kur'an-ı Kerim'de şöyle dile getirilir:

"Ey Resûlüm, de ki: "Ey insanlar, eğer Allah'ı seviyorsanız, gelin bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın.""

Hz. Peygamber'e uymak, sadece namaz kılıp oruç tutmak veya Hac'ca gitmek demek değildir. Bunlar bir müslümanın mutlaka yerine getirmesi gereken görevler olmakla birlikte Hz. Peygamber'in hayatı veya yaptıkları sadece bu ibadetlerden ibaret değildir. Hz. Peygamber, Allah'ın elçisi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir beşer ve bir kuldür. Ancak Allah'a en yakın olan kuldür. Çünkü O'nun sadece ibadet hayatı değil, günlük ve muamelat hayatının da tamamı Allah'ın emrine uygundu. Konuşurken, söz verirken, alış-veriş yaparken, insanlarla sohbet ederken, ictimâî ve ferdi hayatını yaşarken daima Allah'ın rızası dairesinde kalırdı. Günümüz insanının çoğu zaman yaptığı gibi, birinde Allah'a ve diğerinde nefesine uymazdı.

T. C Bakıdaki səfirliyyənin din xidmətləri müşaviri

Meselâ, namaz kılarken, oruç tutarken, Hac'ca giderken Allah'ın emrini düşünüp de çarşı pazara döndüğünde, alışveriş yaptığında, söz verip senet imzaladığında Allah'ın emrini unutmazdı.

Kanaatimizce günümüz müslümanının en önemli eksikliklerinden biri Hz. Peygamber'in hayat ve ahlâkını yeterince bilmemeleridir. Genelde Hz. Peygamber'in ibadet hayatı üzerinde durulur, fakat günlük hayatı, insanlarla olan ilişkileri o derece önemsenmez. Hz. Peygamber, namaz ve oruç gibi ibadetlerde örnek alınmaya çalışılırken ahlâkî yönünün bir kısmında aynı ölçüde örnek alınmaz. Bunu biz günümüz insanının hayatından, yaptıklarından anlıyoruz. Oysa Hz. Peygamber, ahlâkî yönden iyi olmayanın ibadetine de önem vermemiştir. Mesela *“Bizi aldatan bizden değildir”* veya *“(Kamil) müslüman, müslüman (kardeşlerinin) elinden ve dilinden zarar görmediği kişidir.”* gibi sözleriyle bu gerçeği ifade buyurmaktadır. Ayrıca oruç tutanlar için *“Kim ki, yalanı ve onunla amel etmeyi terk etmezse, Allah'ın onun aç ve susuz kalmasına ihtiyacı yoktur”* buyurur. Diğer ahlâkî konular da buna kıyas edilebilir. Ancak üzümlere söyleyebiliriz ki, günümüz müslümanı, genelde Hz. Peygamber'in bu uyarılarına kulak vermemektedir. İbadetine az çok dikkat ettiğini düşündüğümüz insanların da mesela camiden çıktuktan hemen sonra yan yana namaz kıldığı müslüman kardeşini kötülediğini, gıybetini ettiğini, dedikodusunu yaptığını, alışverişinde aldattığını görüyoruz. Yani günlük hayatımızın, hiç te Hz. Peygamber'in bize öğrettiği İslâm kardeşliği ile bağdaşmadığını görüyoruz. Oysa müslüman müslümanın kardeşidir, ona zulüm ve haksızlık yapmaz, ona hıyanette bulunmaz, ona kin ve buğz beslemez. Müslüman, müslümanı sevmek ve kendini düşündüğü gibi onu da düşünmek durumundadır. Hz. Peygamber'in öğrettiği İslâm kardeşliği budur.

Hz. Peygamber, müslümanın ibadete olduğu

kadar ahlâkî değerlere de önem vermesini ister. Müslümanlar arasında kardeşlik, sevgi, saygı ve hoşgörünün yerleşmesini ister. Bu sayede müslümanların birbirlerine zararlı değil yararlı olmalarını, birbirlerine yardımcı olmalarını ister. Bu ahlâkî kurallara uyulduğu takdirde müslümanlar arasında güven ve itimat sağlanır. Ferdi ve ictimai hayatta başarı elde edilmiş olur. Ancak o zaman Hz. Peygamber'in istediği anlamda bir İslâm toplumu meydana gelir. Böylece maddî ve manevî huzur ve saadete kavuşulur.

İşte böyle olması arzu edilen bir toplumun oluşabilmesi için İslâm kardeşlik bağlarının sağlam tutulması gerekir. Kardeşlik ise sevgi, saygı ve hoşgörüyü gerektirir. Bu sebeple Hz. Peygamber'in Kutlu Doğumunda, müslümanların kardeşlik, sevgi, saygı ve hoşgörüyü tekrar hatırlamalarını istedik. Bu yazımızda, Hz. Peygamber'in önemle üzerinde durduğu bu çeşit ahlâkî değerlerin özellikle günümüz müslümanı için ne derece gerekli olduğunu belirtmeye çalıştık. Zira gün geçtikçe söz konusu değerlerin zedelenmeye yüz tuttuğu görülmektedir. Bu da, toplum ve fert olarak hem müslümanları huzursuz etmekte ve hem de İslâm dini için menfi örnek teşkil etmektedir. Oysa Hz. Peygamber'in bize tarif ettiği İslâm toplumunun, dünyanın en medeni, en ahlâklı ve en huzurlu toplumu olması gerekir. Nitekim Peygamber (sav) asrının müslümanı böyle idi. Çünkü onlar, Hz. Peygamber'in sadece ibadet hayatını değil, aynı zamanda sözü edilen o yüksek ahlâkını da benimseyerek yaşıyorlardı. Onlar İslâm kardeşliğini, sevgiyi, saygıyı ve hoşgörüyü en mükemmel şekilde temsil ediyorlardı. Bu gün de her müslümanın, öncelikle Hz. Peygamber'in hayatını her yönüyle inceleyip öğrenmesi ve o yüksek ahlâkını yaşamaya çalışması gerektiği kanaatindeyiz. Bu yazımız ise, O'nun az evvel saydığımız ve toplum için çok önemli olduğunu düşündüğümüz bazı ahlâkî prensiplerini içermektedir. Bunlar da Kardeşlik, Sevgi, Saygı ve Hoşgörüdür.

Türk Cümhuriyyətinə “Azərbaycan” adının verilməsinin 3 səbəbi və 3 hədəfi

Faiq Ələkbərov*

XX yüzilliyə qədər daha çox *“tarixi-coğrafi”* mənə daşıyan, bu yöndə elmi mübahisələrin obyektinə olan *“Azərbaycan”* sözünün siyasi-ideoloji yeni mənə kəsb etməsinə başlıca səbəb, 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda qurulan dövlətlərdən birinin *“Azərbaycan Cümhuriyyəti”* adlandırılması olmuşdur. Halbuki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu və ideoloqu M. Ə. Rəsulzadənin də qeyd etdiyi kimi I Dünya müharibəsindən əvvəlki rəsmi coğrafiyaya görə Azərbaycan, Şimali İranda mövcud olan Təbriz ilə ətrafına deyilmişdir: *“Hərbdən və böyük Rusiya inqilabından sonra dillərdə dolaşan Azərbaycan hazırda Azərbaycanın şimalında Cənubi-Şərqi Qafqasıya qitəsindən ibarətdir ki, mərkəzi Bakıdır. Azərbaycanlılar milliyyət etibarilə Türk, din etibarilə İslam, mədəniyyəti-əsaslıya etibarilə şərqlidirlər”*. Deməli, *“Azərbaycan”*, *“azərbaycanlılar”* anlayışları yalnız I Dünya müharibəsi dövründə, xüsusilə 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə *“tarixi-coğrafi”* anlamdan kənara çıxaraq siyasi-ideoloji mənə kəsb etmişdir. *“Tarixi-coğrafi Azərbaycan”* anlayışının siyasi-ideoloji mənə kəsb etməsi nəticəsində də *“Azərbaycan Türk milləti”*, *“Azərbaycan Türk xalqı”*, *“Azərbaycan Türk dili”*, *“Azərbaycan Türk dövləti”* və b. istilahlər istər ölkə daxilində, istərsə onun xaricində müəyyən status qazanmağa başlamışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, 1918-ci ildə yeni dövlətin *“Azərbaycan”* adlandırılması istər ölkədə, istərsə də ondan kənarada etirazlara səbəb olmuş, xüsusilə Azərbaycan Türk burjuaziyasını təmsil edənlər buna qarşı çıxmışdılar. Türk burjuaziyası hesab edirdi ki, gürcülər və ermənilər millətlərinin adlarına uyğun olaraq ölkələrinə Gürcüstan və Ermənistan ismi verdikləri

halda, Türklərin dövlətlərinə *“Azərbaycan”* adı verilməsi doğru deyil. Onlara görə, *“Azərbaycan”* ismi Türk mənsubiyyətini ifadə etmirdi. Türk ziyalıları və burjuaziyası yeni dövlətin Cənubi Qafqaz Türk Cümhuriyyəti adlandırılmasını təklif edirdilər. Hətta xalq arasında belə bir fikir də yayılmışdı ki, yeni dövlətə *“Azərbaycan”* adını verənlər bəlkə özlərini İrana bağlamaq istəyirlər. Buna səbəb isə, o zamana qədər *“Azərbaycan”* adının daha çox İranın siyasi-inzibati vilayətlərindən biri kimi çəkilməsi idi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ideoloqları, başda M. Ə. Rəsulzadə olmaqla yeni dövlətə

“Azərbaycan” adının verilməsini isə üç səbəblə izah etmişlər: 1) İranın şimal-qərbində məskunlaşmış Türklərin yaşadıkları coğrafiya adı Azərbaycanca; 2) Cənubi-şərqi Qafqazda yaşayan Türklərlə, İranın şimal-qərbində yaşayan Türklər (dil, din, etnik, mədəni və sosial baxımdan) eynidir; 3) Cənubi-şərqi Qafqazda Türklərin yaşadıkları coğrafiya da Azərbaycan adını daşımışdır. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, cümhuriyyət ideoloqları, o cümlədən M. Ə. Rəsulzadə yeni dövlətə *“Azərbaycan”* adı verməklə ilk növbədə *“tarixi-coğrafi”*, *“siyasi-inzibati”* və Türklük amillərini gözə almışlar. Yəni onlar dövlətlərinə həm qədim tarixi-coğrafi, həm də böyük bir siyasi-inzibati coğrafiyanı əhatə edən ad veriblər. Ancaq bu, məsələnin görünən tərəfi idi. Əslində, bu üç səbəbə uyğun olaraq, cümhuriyyət ideoloqlarının qarşısında üç hədəf dayanmalı idi. Əsas hədəflərdən biri Qacarlar dövlətinin (İranda) ən böyük siyasi-inzibati vilayətlərindən birinin Azərbaycan olması idi. Cümhuriyyət ideoloqlarının Cənubi Azərbaycan Türkləri ilə Qafqaz Türklərinin eyni kökə, dilə, mədəniyyətə və s. ilə bağlı olduqlarını da açıq şəkildə söyləməsi bunu bir daha ortaya qoyur. Deməli,

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Cümhuriyyət ideoloqları tərəfindən yeni dövlətə “Azərbaycan” adının verilməsi, nə zamansa İran Türkləri ilə Qafqaz Türklərinin Azərbaycan adlı dövlətdə birləşməsi, bütövləşməsi ideyası ilə bağlı olmuşdur.

Bunu, o zaman Qacarlar (İran) dövlətinin nümayəndələri anlamaqda çətinlik çəkməmiş və rəsmi Bakıya etiraz notası göndərmişlər. 1918-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstanbulda olan nümayəndə heyətinin başçısı M. Ə. Rəsulzadə “İstiqlal bəyannaməsi”ni İranın buradakı konsulluğuna təqdim etmiş, konsulluq isə bütün kağızları, ayrıca bir qeydlə geri qaytarmış və bildirmişlər ki, Azərbaycan İranın ayrılmaz bir hissəsidir. Hətta İran tərəfi təklif etmişdir ki, yeni dövlət Aran Xalq Cümhuriyyəti adlansın. Azərbaycan Türk hökuməti isə İranın etirazının bir hissəsini nəzərə alaraq, rəsmi sənədlərdə ölkəni bir çox hallarda “Qafqaz Azərbaycan”ı kimi qələmə almış, “Azərbaycan” adından imtina olunmamışdır.

Fikrimizcə, Cümhuriyyət ideoloqlarının yeni dövlətə “Azərbaycan” adını vermələrində ikinci hədəfləri Türk dövlətçilik ənənələrinin bərpası və milli (Türk) dövlətçilik ideologiyasının yaradılması ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, “Azərbaycan” ismi milli mənsubiyyəti bildirməsə də, Türk dövlətçilik ənənəsi baxımından çox vacib sayılmışdır. Bir sözlə, “Azərbaycan” adı bu ərazilərdə -İranın şimal-qərbi və Qafqazın cənubunda vaxtilə mövcud olmuş Türk dövlətlərilə (Albaniya, Sacilər, Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər və b.) yeni dövlət arasında bir bağlılıq olmalı idi. Deməli, “Azərbaycan” adı qədim dövlətçilik ənənələrini ifadə etmək, eyni zamanda milli (Türk) dövlətçilik ideologiyasını yaratmaq naminə yeni dövlətə verilmişdir. Bununla da, milli mənsubiyyəti ifadə edən “Türklük” və milli dövlətçiliyi ifadə edən “Azərbaycan”ın vəhdəti kimi “milli (Türk) və müstəqil Azərbaycan” ideyası yaranmışdır. Çox keçmədən “milli (Türk) və müstəqil Azərbaycan” ideyası Türklüyün rəsmi təbliğinin əsas hissəsinə çevrilmişdir.

Deməli, milli ideoloqların istiqlal ərəfəsində “Azərbaycan” adına müraciət etməsi, “türklüy”ün yaxın (Azərbaycan Türk muxtariyyəti) və uzaq

(Azərbaycan Türk istiqlalı) milli hədəfi olan Türk dövlətinin yaranması ilə bağlı olmuşdur. Fikrimizcə, bu məsələni ən doğru və obyektiv şəkildə M. Ə. Rəsulzadə şərh etmişdir. O hesab etmişdir ki, “milli və müstəqil Azərbaycan” ideyası yalnız Türklük uğrunda savaş aparan müsavətçiləri deyil, sosialistləri, islamçıları və başqalarını da öz ətrafında birləşdirə bilər. Əslində son hədəfi müstəqil Türk dövləti yaratmaq olan Türklərin ölkənin “Azərbaycan” adlandırılması bir tərəfdən Türklüyün ifadəsi, digər tərəfdən isə siyasi-ideoloji gediş idi. Rəsulzadə yazır: “Cənub-Şərqi Qafqaz torpaqlarının bütünlüklə Azərbaycan adı altında yaranan siyasi quruluşlarda olması sübutundan başqa Azərbaycan Türklərinin yaşadıkları bir ölkə olduğu üçün buraya Azərbaycan deməkdə heç bir sıxıntı görülməmişdir. Bu adın yeni Türk Cümhuriyyətinə verilməsində ən böyük turalqa sözsüz bu Türklük olmuşdur”. Deməli, bu dövlətin bir Türk dövləti olması, onun dilinin və millətinin Türk adı daşması kimi, “Azərbaycan” sözünün də Türklüyü ifadə etməsi heç kəsdə şübhə doğurmamış və xalq tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilmişdir. Sadəcə olaraq, siyasi-ideoloji mənada “Azərbaycan”, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” anlayışları yalnız Türklüyü ifadə etməklə məhdudlaşmamış, Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşların (Türk və Türk olmayan) vətəni və dövləti kimi daha geniş mənə daşımışdır.

Deməli, Türk Cümhuriyyətinə “Azərbaycan” adının verilməsində üçüncü hədəf Azərbaycanın sayca üstün milləti olan Türklərlə azsaylı xalqları bir ideya altında birləşdirmək və onların bir ideologiya– milli dövlətçiliyə xidmət etməsinə nail olmaq idi. Çünki “Azərbaycan” adı yalnız Türklərin deyil, başqa azsaylı etnik qrupların da qəbul etdiyi bir anlayış idi ki, bu da məhz “milli (Türk) və müstəqil Azərbaycan” ideologiyasına xidmət etməli idi.

Bizə elə gəlir ki, məhz bu mənada Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu və ideoloqu M. Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşları Türk dövlətinə “Azərbaycan” adı verməklə, onu Türklüklə məhdudlaşdırmaq istəməmiş, Türklük və dövlətçiliyi uzlaşdırmağa çalışmışlar. Bu artıq Azərbaycan Türklüyünün bir dövlətin rəsmi milli ideyasına çevrilməsi və öz mənasını daha da

genişləndirməsi demək idi. Yəni Azərbaycan Cümhuriyyəti yaranana qədər başlıca ideya etnik (Türk dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycan ərazisində) Türklük idisə, milli dövlət qurulduqdan və “*Türklük*” anlayışı millətin rəsmi şəkildə dilinə və adını çevrildikdən sonra, Azərbaycan və türklüyün bütövləşməsi ilə “*milli (Türk) və müstəqil Azərbaycan*” ideyası yaranmışdır. Bu məsələ ilə bağlı M. Ə. Rəsulzadə doğru qeyd edirdi ki, bu Cümhuriyyət Azərbaycan adlansa da, əslində bir Türk hökuməti, başqa sözlə kiçik Türkiyədir. Yəni ölkənin hansı adla adlandırılmasından asılı olmayaraq, əslində bu dövlət Türk dövləti, Türk hökumətidir. Görünür, M. Ə. Rəsulzadə “*Azərbaycan*” sözünə sinonim kimi “*kiçik Türkiyə*” ifadəsini də bu mənada işlətməmişdir. Hər halda açıq şəkildə hiss olunur ki, Cümhuriyyət ideoloqları milli mənsubiyyəti, milli dili, milli mədəniyyəti, dövlətçiliyi və s. “*Azərbaycan*” və “*Türk*” ideyalarının vəhdəti şəklində təbliğ ediblər. Fikrimizcə, bundan çıxış edərək M. Ə. Rəsulzadə yazır ki, Rusiyada yaşayan Qafqaz müsəlmanlarını “*Türk*”, ölkələrini “*Azərbaycan*” kimi qəbul etdirmək qazanılmış bir dava idi.

Gördüyümüz kimi, bütün hallarda, milli dövlətçiliyin əsas prinsipi Türklük əsasında qurulmuş, sadəcə Türk dövlətinə, Türk Cümhuriyyətinə yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərə görə Azərbaycan Cümhuriyyəti adı verilmişdir. Bu mənada, hazırda bəzi “*azərbaycançı*” ideoloqların hər cür vasitə ilə XX əsrin əvvəllərindəki Türklüyü “*azərbaycançılıq*” kimi yozmalarının heç bir əsası yoxdur. Ona görə də, o dövrlə bağlı “*azərbaycançılıq*”dan deyil, ən yaxşı halda Türklük əsasında meydana çıxmış və Türklüyü ifadə edən “*azərbaycanlılıq*” və “*milli (Türk) və müstəqil Azərbaycan*” ideyasından bəhs etmək olar. Yəni mövcud olmayan “*azərbaycançılıq*” Türklüyü deyil, Türklük “*milli (Türk) və müstəqil Azərbaycan*” ideyasını və ən yaxşı halda “*azərbaycanlılıq*”ı (“*azərbaycançılıq*”ı deyil) doğurmuşdur. Bu “*azərbaycanlılıq*” isə Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşlara (Türk və Türk olmayan) verilmiş siyasi millət anlamını ifadə etmişdir.

Belə ki, “*azərbaycanlılıq*”, “*türkiyəlilik*”, “*gür-*

cüstanlılıq”, “*rusiyalılıq*”, “*iranlılıq*” və b. kimi anlayışlar əslində konkret bir milləti, məsələn Türkləri nəzərdə tutma bilməzdi. Əslində “*azərbaycanlılıq*” başda Türklər olmaqla, Azərbaycanda yaşayan bütün etnosları ifadə etmişdir. Ancaq o başqa məsələdir ki, Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyəti həmişə Türklərdən ibarət olduğu üçün, “*azərbaycanlılıq*” anlayışı, ilk növbədə onlara şamil edilmişdir. Eyni zamanda Türkləri azlıq təşkil edən etnik xalqlardan fərqli olaraq, “*müsəlman*” məfhumu kimi “*azərbaycanlı*” və “*azərbaycanlılıq*” anlayışlarını da daha çox mənimsəmiş, özlərini “*azərbaycanlı*” adlandırmaqda elə bir zorluq çəkməmişlər. Bunu, bugünkü vəziyyət də bir daha ortaya qoyur. Bu günün özündə də Azərbaycan Türkləri etnik mənsubiyyət kimi “*azərbaycanlı*” anlayışından çox istifadə edirlər, nəinki milli azlıq təşkil edən etnoslar.

Yeni nəşr

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun əməkdaşı, fəlsəfə doktoru Faiq Ələkbərovun “*Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (I hissə)*” kitabı çap olunmuşdur. Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq milli ideologiya

problemi bütün aspektləri ilə tədqiq edilmiş, milli ideologiya ilə bağlı etnos, millət, milliyət, xalq, mənəvi dəyər, milli ideya anlayışları ətraflı şərh olunmuşdur.

Monoqrafiya fəlsəfə, tarix, politologiya, ədəbiyyat, dilçilik, etnoqrafiya, kulturologiya və başqa elm sahələrində çalışan mütəxəssislər, tələbələr və müəllimlər üçün maraqlı mənbədir.

Şiə dinində məzdəki inancları

Əhməd bəy AĞAOĞLU

(Fransızcadan Azərbaycan Türkçəsinə çevirəni: Hamlet Qoca)

Şiəliyin necə yaranması üzrə indiyə qədər birbaşa araşdırma aparılmayıb. 1871-ci ildə “*Jurnal Azyatik*”də çap olunmuş məqaləsində cənab Stanislas Giyar və Kollej dö Fransada Pəhləvinin müəllimi olmuş alim T. Darmesteterin Mehdi haqqındakı maraqlı kitabçasında bəzi məlumatlar verdiyini və mövzunun çox maraqlı kəsb etdiyini bildirmişlər. Lakin onların hər ikisi ancaq şiəliyin bəzi formaları haqda yazmış, onun mənşəyi isə qaranlıq olaraq qalmışdır. Amma şiəlik İslam tarixində psixoloji cəhətdən ən maraqlı, ən nadir bir fenomendir. Başqa ikinci dərəcəli suallar, məsələn, İsmaililər məzhəbinin, Masiriliyin, Karmatların, Drantların, Sufilərin, Şeyxilərin, Babilərin mənşəyi ancaq Şiəliyin mənşəyi öyrəniləndən sonra məlum olacaqdır; çünki bütün bu fəlsəfi, dini və əfsanəvi inanclar Şiəliyin əsasında yaranmışlar və Şiəliyin mənşəyi öyrənilməyincə onlar haqda məlumatlar da yarımçıq olacaqdır.

Avropa dillərində Şiə sözü “*Əli məzhəbçisi*”, “*Əlinin tərəfdarı*” mənasında başa düşülür. Şiəliyin təsvirində bu ən yanlış təsəvvürdür. Şiəlik özünə sərfəli bir hökumət dəyişikliyi istəyən bir siyasi partiya, yaxud hüququ pozulmuş adamların hüququnu bərpa etmək istəyən bir qurum deyil. Doğrudur, əvvəl də onun siyasi cəhətləri olub, amma onu təmsil edən adamlar neçə əsrlər əvvəl siyasi arenadan gedib və əgər Şiə ancaq öz hüquqları uğrunda mübarizə aparsaydı, bu əhəmiyyətsiz bir iş sayılardı. Həm də ki, Şiəlik qəlbləri idarə etmək istəyir, məişətdə və ictimaiyyətdə davranış qaydaları, düşüncə və duyma qaydaları təlqin edir, bir sözlə mənəviyyat dərsi verir, bu isə siyasi fəaliyyət sayılır.

Şiəlik sözün tam mənasında bir din deyil, yəni

kiçik varlıqla böyük varlıq, yaradılanla Yaradan arasında əlaqə deyil, bu əlaqələr bəşəri olmalıdır, yerli əhəmiyyət daşıyamamalıdır, ancaq indiyə və gələcəyə aid olmalıdır. Şiəlik isə belə deyil, məhdud bir məkan içində o tək indi və gələcəyi deyil, eyni zamanda keçmişini də təlqin edir. Hər şiə iranlıdır; Əgər Şiə Rüstəmin ali mənşəyinə və onun möcüzəli qəhrəmanlıqlarına inanmırsa; o günlərin birində İsfahan yaxınlığındakı bir quyudan möcüzəli bir insanın çıxıb dünyanı xilas edəcəyinə və Rüstəmlə Kavanın onun yanında olacağına inanmırsa; o İranın işıqlı, elmi, təmiz bir ölkə olduğuna, dünyanın taleyinin ondan asılı olduğuna inanmırsa şiə deyil. Qısacası şiə olmaq iranlı olmaq deməkdir, onun keçmişini tamliqlə qəbul etmək, ona qovuşmaq, onun uğuruna sevinmək, qəminə ortaqlıq olmaq, arzularına şərik olmaq deməkdir.

Beləliklə, şiəlik nə sözün əsl mənasında bir dindir, nə də siyasi bir partiyanın təzahürü, o İran milli ruhunun sintezidir, uzun əsrlərdən bəri keçmişlə və indi, Məzdəkilik və İslam arasında yaranmış bir uzlaşmadır. Bu cür uzlaşmalar başqa yerlərdə və başqa formalarda da mövcud olmuşdur. Xristianlığın tarixinə nəzər saldıqda, onun Misirdə, Yunanıstanda, Romada və müasir Avropanın başqa xalqları arasında necə qəribə dəyişikliklərə uğradığını xatırlamaq kifayətdir. Ümumiyyətlə, öz tarixi ənənəsi, çoxəsrlik tarixi, öz dini və ədəbiyyatı olan hər bir xalq başqa bir xalqla təmasda olduqda onun maddi və mənəvi təsirinə məruz qalır. Keçmiş ənənələr, qədim dinlərlə yeniləri arasında şiddətli mübarizə başlayır və bu ideyalar və ənənələr mübarizəsinin nəticəsində keçmişlə indi arasında orta bir səviyyə alınır, iki dinin bir növ birləşməsi yaranır.

Burada müasirlik öz varlığını itirmədən keçmişlə uyğunlaşır və ondan götürə biləcəklərini götürür. İranla Ərəbistanın qarşılıqlı vəziyyətlərinə bələd olan hər kəs bilərdi ki, İslamın meydana çıxdığı vaxt İranın sonrakı dövründə bu tarixi qanun həmişə ölkə üçün uyğunlaşdırılacaqdır. Bir tərəfdə öz şöhrətinin və mədəniyyətinin zirvəsində olan, hakimiyyəti Ərəbistanın şimalında və cənubunda böyük əraziyə yayılmış İran, digər tərəfdən isə boş səhradan ibarət, özünün tarixi keçmişi və birgə ənənələri olmayan, daim bir-biri ilə savaşa olan qəbilələrdən ibarət bir ölkə. Dünyanın uzaq bir küncündə qalmış bu ölkə özünə qapanmışdı və qonşu xalqların mədəniyyətlərini qəbul etmirdi. O dövrün iranlısı üçün ərəb kobud bir varlıq, ayağı yalın bir dəvəçi, qızmar səhrada həyat sürən, heç bir mədəniyyəti və tərəqqini yaxın buraxmayan bir məxluqdur. Xosrovun onun barədə Allahın elçisinə verdiyi kinayəli cavab artıq məlum olduğuna görə təkrar etməyə dəyməz. Amma həmin bu Ərəbistan qəhrəman bir vətənpərvərin çağırışı ilə uzun yuxusundan oyandıqda və güclü bir öyrədiciyin peyğəmbər inamı ilə cana gəldikdə, mat qalmış İrana sübut etdi ki, əsl ucalıq zənginliyin artmasında və ənənələrin inkişafındadır. İran gördü ki, nifrət etdiyi bu səhra ölkəsində Zohak ilanı hələ də fişıldayır və o Cəmşid dövründəki kimi təslim oldu. Amma Kavanın ruhu hələ ölməmişdi və İranın təslim olması məcburi idi, bu nə özünün itirilməsi, nə də unudulması demək deyildi. Uzun əsrlərdən bəri davam etmiş şöhrətli bir keçmiş, ən zəngin və ən elmi bir dini və mifologiyayı qəfildən dəyişib, ona qədər həqarətlə baxılan, aşağı irq sayılan bir xalqın gətirdiyi inamı qəbul etmək mümkün deyildi. Mənşəyi məlum olmayan, yəqin ki, xalq yaradıcılığı olan və təmiz dillə ifa olunmuş bir xalq deyimində keçmişlə indi arasında tərəddüd edən, təslim olmuş, qüssəli iranlı qəlbinin ağır taledən acı və kinayəli şikayətində deyilir:

“Sənə lənət olsun, ey dəyişkən tale, Sən ərəbi elə əzizlədin ki, o dəvə südü içdiyini və kərtənkələ yediyini unutdu və Kayyanilər taxtına göz dikdi”.

Amma bu ağır vəziyyətdə də iranlı həmişəki

kimi bir çıxış yolu tapdı; o İslam örtüyü altında yeni bir din yaratmağa başladı. Sahibi təəcübləndirməmək üçün bu iş ərəb adı altında görüldü, amma eyni zamanda keçmişi və qədim mifologiyayı da özündə saxlayırdı. Bu yeni din Şiəlik idi.

İran bu dini necə yarada bilmişdir; bu din necə formalaşmışdır; onun başlanğıc nöqtəsi nədir; bu işdə kimlər fəal rol oynamış və ona öz dühalarının rəngini vermişlər? Bunlar maraqlı suallardır, amma təəssüf ki, onlara ancaq təxmini cavab vermək olar. Heç bir müsəlman yazıçısı məsələni tarixi inkişaf cəhətdən araşdırmayıb və bu gün dəqiq cavab əvəzinə fərziyyə yürüdüürük. Mən həqiqətə daha yaxın saydığım və vəziyyət dəyişənə qədər inanacağım bir fərziyyəni sizə təqdim etmək istəyirəm.

İslamın lap əvvəlindən müsəlman aləmində bir iranlı meydana çıxmış və onda az-çox şərəfli bir rol oynamışdır. Adının indi də iranlı ruhu və dini inancları üzərində təsiri istər-istəməz diqqətimizi ona cəlb edir və onun şiə dininin formalaşmasında fəaliyyət göstərməsi fikri meydana gəlir. Bu şəxs məşhur Salmani Farsidir.

Müsəlman yazıçıların əsərlərindəki bioqrafik qeydlərə görə Salmani Farsi Fars əyalətində Dehkan ailəsində dünyaya gəlib. Bu gün dehkan dedikdə əkinçi yaxud kəndli nəzərdə tutulur. Amma Sasanilər dövründə bu söz İran adət-ənənələrini qoruyub saxlayan varlı və qədim kənd ailəsini nəzərdə tuturdu. Fikirdən rahatlıq tapa bilməyən Salman Nasturi kilsələrini və yəhudi məbədlərini dolandıqdan sonra Mədinəyə, dünyanın yeni canlandırıcısının yanına gəlmiş və Məhəmmədin ən etibarlı, ən yaxın əzhablarından birinə çevrilmişdir. Həzrət Məhəmmədin vəfatından sonra o Əliyə bağlanmış, onun sirdaşı və köməkçisinə çevrilmiş, ona xidmətlər göstərmişdir. Deyilənə görə o, bir dəfə Əlinin həyatını xilas etmiş və həmin vaxt bu şəxsiyyətin qeyri-adi bacarığı üzə çıxmışdır. Kufə camaatı Əlini öldürmək qərarına gəlibmiş və bu qərarı həyata keçir-

mək üzrə imişlər. Düşmənlər Xəlifənin evinə gəlmişlər. Bu zaman sadıq xidmətçi özünü itirmir, öz ağasını torbaya qoyub çiyinə atır və sakitcə şəhərdən çıxır. Düşmənlər ondan torbada nə olduğunu soruşurlar, o isə cavab verir ki, torbadakı Əlidir. Onlar bunu zarafat sanıb gülür və Salmanı buraxırlar. Bu rəvayətin həqiqətə nə qədər uyğun olduğunu bilməsəm də, şiələrin buna böyük əhəmiyyət verməsindən duyulur ki, Salman Əlinin ən yaxın dostu imiş və ona təsir edə bilmiş. Məlum məsələdir ki, Salman bu təsirdən İrənin xeyrinə istifadə etməyə çalışıb. Parsi Mobedin oğlu, Dehkan ailəsindən çıxmış bu şəxs İrənin əhəmələrinin qoruyucusu və davamçısı idi, İrənin qanunlarına bağlı idi və o Peyğəmbərin yaratdığı hakimiyyətin xalqçı mənşəyinə çətinliklə uyğunlaşdı. Çox mümkündür ki, o, Məhəmmədin əmisi oğlu, həm də kürəkəni olan və irənlilə düşüncəsi ilə onun əvəzsiz varisi sayılan Əlini İrənin taxtına gətirmək üçün plan qurmuş və bu mövzuda ölkəsinin ağıllı adamları ilə məsləhətləşmişdir. Belə deyilsə, geniş fəaliyyətdə olmayan və o vaxta qədər İrəndə heç tanınmayan Əlinin bu ərazidə çoxlu tərəfdarı yaranmasını və onun öz düşmənləri ilə döyüşlərini İrənin əhəmələsinə keçirmək istəyini nə ilə izah etmək olar? Bundan başqa, məlumdur ki, Əli oğlanlarından birini – Hüseyini Yezdəgird Şahrabanunun ərəblərə əsir düşmüş qızlarından biri ilə evləndirib. Düşünmək olmaz ki, bu siyasi izdivac ancaq Sasani ailəsinin hüquqlarının Əli ailəsi üzərinə keçməsi məqsədi ilə qurulub? Üstəlik də İmamlıq Əlinin böyük oğlu Hüseyinə keçməkdənsə, onun Şahrabanu tərəfdarı olan davamçılara keçib (Dördüncü İmam Zeynalabdin Şahrabanunun oğludur). Salmana aid sayılan rəvayət və hədislərin əksəriyyəti Hüseyinin tərifi ilə ibarət olur, elə bil onu məşhurlaşdırmaq işinə xidmət edir. Kərbəla qırğınında İmamın ətrafındakı kişilərin hamısı həlak olduqdan sonra Şiə inamına görə beni-Haşim (Əli ailəsi) bayraqdarı Şahrabanu olur. Ərinin ölümündən sonra o düşmənlər arasında

ərinin cəsədini tapıb onun qanlı paltarını geymiş, başına peyğəmbərin bornosunu bağlamış (bu Beni-Haşimin simvolik mirası sayılırdı), Abbasın (Hüseyinin qardaşı və bayraqdarı) bayraqını qaldırmış və simvolik vəərəsə sayılan Zülcenah atına minərək düşmənlərlə əsirlik şərtlərini danışımağa getmişdir. Şərqdə bu danışığa ancaq başçı gedə bilirdi. Şahrabanu bu işi Sasaniyə və Beni-Haşimin varisi olan oğlu dördüncü İmam Zeynalabdinin xəstə və zəif günlərində görmüşdür. Onu Hüseyinin qızları və Məhəmmədin nəvələri Zeynəblə Gülsüm müşayiət etmişlər. Ərəb ailə əhəmələsinə görə onların görəcəyi işi, əslində yad sayılan Şahrabanu fars adəti ilə həyata keçirmişdi. Amma müqəddəs hüquq bu cür rəhbərliyi qəbul etmir və Şahrabanunun 3-cü və 4-cü İmamlar arasındakı bu qısa müddətli fəaliyyəti göstərdi ki, hər yanda İrənin ruhu keçmişlə indini qarışdırmağa çalışmış, ondan istifadə etmək istəmişdir.

İlk şiələr öz dinlərinin yaranmasında Salmanın oynadığı rolu yaxşı anlayırlar. Cənab Stanislas Kiyardın çap etdiyi bir əlyazmasında məşhur İsmailiyyə (əvvəlcə Şiəliyin bir qolu olub) başçılarından biri Rəşid-əd-Din Sinan Məhəmməd peyğəmbərdən danışarkən deyib:

“Sonra mən dövrün hakimi olan Əli qayəsində gördüm, sonra isə Məhəmməd libasına girdim; mənim böyük şəxsiyyətimi qoruyan isə Salman oldu”.

Hələ bu gün də dini məsələlərdə onun hörməti elə ucadır ki, adı yerli-yersiz rəvayət və hədislərlə bağlayırlar. Məsələn dindar bir qadın Salmanı yuxuda görür və Salman ona Məhəmməd peyğəmbərin adından hədis söyləyir. Bu cür əhvalatların Rozat-i-Şohada (Şəhidlər bağı) və Fazil-i-Dərbəndi kimi ciddi əsərlərdə yazılması, onun şöhrətinə xidmət edir. Bu böyük şöhrət isə Salmanın keçmiş siyasi-dini fəaliyyətinə bir abidə kimi qəbul olunur.

Digər tərəfdən, Şahrabanunun əri və Yezdəgirdin kürəkəni olan Hüseyin farslar arasında

böyük hörmətə malikdir; Onu İmamların ən əzizi sayırlar; onun əzablarına həsr olunmuş bir tamaşa oynanılıb, müxtəlif əsərlər yazılıb. İrənlilərə görə o, İmamlığın ən bariz nümunəsi, keçmiş və müasir İran arasında əlaqə vasitəsidir. Onun şəxsiyyəti irənlilərin gözündə hüquq, aşkarlıq və ləyaqətin simvolu idi və İrani işğal və qarət etmiş əvvəlki üç xəlifənin əksi sayılırdı.

İndi, əvvəlcə deyilənləri və İranın Əli ailəsinə ancaq Sasanilərin tək və əsl varis kimi baxdığını nəzərə alanda Şiəliyin mənşəyini izah etmək mümkün olur. Həqiqətən də Sasanilərin tacı qədim Məzdək krallığının xüsusiyyətlərini saxlayan Beni-Haşimin başı üzərinə keçməli idi. Bu xüsusiyyətlərdən ən vacibi və bu gün şiəliyin əsasını təşkil edən insanın ilahi təbiətdə iştirakıdır. Bu inanc isə ortodoks İslama çox ziddir. Məlumdur ki, qədim məzdəkilikdə krallıq Şatra-Verya, bu gün isə Şahrivar adlanan ilahi bir qüvvə ilə təmsil olunub. Krallar həmən Şatra-Veryanın ruh daşıyıcılarıdır və məzdəki inancına görə *“onlar insanlar arasında tanrı, tanrılar arasında insanlar olublar”*. Müteşərriflərin, yaxud ortodoks şiələrin gözündə imam sözünün başqa mənası yoxdur: İmam burada ilahiyyəti, yüksək şüuru təmsil edir və buna görə də dini və mənəvi cəhətdən dünyanı idarə etmək hüququ vardır. Təbiidir ki, ilk imamlar Əli və onun davamçıları olmuşlar; İran onların din sahəsindəki qərarlarını diqqətlə izləmişdir. Onların İrəndəki krallıqla bağlı hüquqlarına gəldikdə isə, bunu əldən verməmək üçün ümid-sizliklə vuruşmuş, ancaq bircə dəfə, Əl-Mamun dövründə uğur qazana bilməmişlər. Bu hiyləgər Xəlifə Abbasın əcdadı və Əlinin qohumu olduğuna və İranın köməyi ilə Xilafət taxtına sahib olmuşdur. O İrana söz vermişdi ki, qızını səkkizinci İmam Rzaya ərə verəcək və onu varis təyin edəcək. Amma vədi yerinə yetirmək vaxtı çatanda razılığı pozmuş və Rzanı zəhərlətməmişdir. Yenidən mübarizə başlamış və hicri tarixinin 3-cü əsrinin sonuna, Beni-Haşim ailəsinin son nümayəndəsi, on ikinci İmam Abul-Kasım,

gələcəyin Mehdisi yoxa çıxana qədər davam etmişdir. Onunla birgə hakimiyyətin və krallığın mövcud prinsipləri yer üzündən yoxa çıxıb. Çünki Şiə İranlının fikrincə krallıq zülm, kral isə zalım deməkdir. Elə ki, haqsızlıq həddini aşdı, qədim İran mifologiyasında həmişə ölkəni xilas etmiş varlıq indi Mehdi qayəsində meydana çıxır. Öz seyidlik bacarıqlarından məharətlə istifadə edən Səfəvilər taxta gələndə bütün İranda şayiə yayılmışdı ki, İsfahan yaxınlığında bir quyuda, dünyada haqq-ədaləti bərpa etmək üçün tam silahlanmış hazır olan və kömək üçün Mehdinin gəlməsini gözləyən Rüstəm, öz quyusundan çıxmışdır və vaxtın çatdığına inanır. Amma o, ümidinin boşa çıxdığını görüb dünya-nın sahibini gözləmək üçün öz yerinə qayıtmışdır. Lakin dünya sahibinin gəlməsinə və Rüstəmlə birgə yer üzündən zülm və haqsızlığın silinəcəyi günə qədər dindarları doğru yolla aparacaq, heç olmasa dini qoruyacaq adamlar lazım idi. Bu adamlar isə müctəhidlər idi, onlar hər cür dini və dünyəvi hakimiyyətə malik olan imamlar qrupu tərəfindən idarə olunurdular. Ancaq onlar dindarlara rəhbərlik edə bilər və imamlar tərəfindən idarə olunduqlarına görə dini özünəməxsus şəkildə və tam sərbəstliklə yozmaq imkanına malik idilər. İmamların hörmətini qazanmaq üçün ideala, yəni İmamın özünə mümkün qədər yaxın olmaq, beləliklə ədalətdə, elmdə, bir sözlə, dini və mənəvi sahələrdə üstün olmaq lazım idi. İmam bildikdə ki, şəxs kifayət qədər mükəmməlləşib, onun ruhu müctəhidə keçir və onun hər hərəkəti, hər kəlməsi imamınkı sayılır. Ona xidmət etmək İmama xidmət, etiraz isə İmama etiraz sayılır.

Şiəlikdə üç körpü – imamlıq, Mehdi və müctəhidlik Sünni üçün Allahla bəndə arasında geniş bir məkan, Şiəliyin isə əsas əlamətləridir. Məlumdur ki, yeni fikir və biliklərin meydana çıxması ilə əlaqədar bu üç körpü böyüyə, genişlənə bilər, hətta ilahiyyətlə bəşəriyyət arasındakı boşluğu doldura bilər.

(Qoy İran tarixini, ilkin şiəliklə şiə torpağında

yetişən dini və fəlsəfi məktəbləri birləşdirən əlaqələri, onların müxtəlif görkəminə baxmayaraq eyni nöqtədən başlamalarını – yəni insanın ilahi təbiətdə iştirakını təmsil edən məzdəki inamı olduğunu başqa, daha bilikli, daha məlumatlı adamlar araşdırırsınlar.)

Məzdəkilik və şiəlik arasındakı əlaqələr haqda deyilənlərə əlavə olaraq, sonda, İranda hələ də mövcud olan Məzdəki bayram və inanclarını nümunə göstərmək olar. Bunlar qədim inancların yeni inanclara necə sızdığını göstərir.

Məlumdur ki, qədim İran dinində Novruz yaradılmanın ilk günüdür və Məzdəki ilinin altı fəslinin birincisidir. Onu təbiətin yeniləşməsi kimi də bayram ediblər. Zərdüşt ənənəsinə əsasən Firdovsi göstərib ki, həmən gün Cəmşid tərəfindən bayram elan edilib, bütün şahlar taxta həmin gün çıxıb, əyyam və xalqla birgə təntənəli bayram ediblər.

Şiə dini bu bayramı yaşadacaq, amma həmən gün Firdovsi ilə Cəmşidin gününə deyil, Əli və övladlarının təntənəsi gününə çevriləcək. Xalq rəvayətində deyilir ki, Əli öz düşmənlərinə, xalqın yaddaşında pis xatirəyə dönmüş əvvəlki üç xəlifəyə qalib gəldikdən sonra həmin gün taxta çıxıb. Novruz bayramını təsvir etməzdən öncə ondan əvvəlki günlərin necə keçirilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır.

21 mart Novruz günündən əvvəl hər çərşənbə axşamı həyətlərdə böyük tonqallar qalanır. Xalq inancına görə bu tonqallar Beni-Haşim qələbəsinin öncüsü, Hüseyinin intiqamını almış Muxtarın meydana çıxmasının simvoludur. Amma burada atəspərəstlik daha böyük rol oynayır. Muxtarın meydana çıxması isə onunla müqayisədə əhəmiyyətsiz bir hadisədir. Təbəri öz yazılarında göstərib ki, onun dövründə bu bayram çox təntənəli keçirilmiş və iranlılar öz zərdüştilik mənşələrini unutmamışdılar. Şübhəsiz, müasir İran üçün Muxtarın adı dinsizliyi pərdələmək üçün bir örtüyə çevrilib. Beləcə, hava qaralanda tonqallar yandırılır; cavanlar (oğlan və qızlar) əl-ələ verib

tonqal ətrafında dövrə vurur, onu salamlayır və təbiətin dəyişməsi münasibətilə ondan özlərinə xoş tale diləyirlər. Alov kiçildikdə tonqalın üstündən tullanma mərasimi başlayır. Cavanlar bir-birinin ardınca tonqalın üstündən atılıb keçirlər. İnanırlar ki, tonqalın alovu bədəni bütün xəstəliklərdən təmizləyir, eyni zamanda insana güc, dözümlü və gözəllik gətirir. Tonqal sönəndən sonra cavanlar əvvəlcədən təyin olunmuş yerdə qruplarla toplaşmış gecəni oyaq qalır, bəziləri qocaların, yaxud aşıqların söylədiyi rəvayətləri dinləyir, öz taleləri ilə daha çox maraqlanan başqaları isə təbiət elementlərinə (su, bitki, işıq) müraciət edirlər. Guya ki, bu elementlər həmən gecə ali gücə malik olur və onlar qədim Məzdəkilikdə Xurdad, yaxud Murrad rəmzi ilə tanınırdı. Nəhayət, 21 martda – Novruz günü çatdıqda kasıb-varlı, hər bir iranlı təzə, ələlxusus şənlik və uğur simvolu sayılan qırmızı rəngli paltar geyirlər. Dindarlar bir-birinə qonaq gedir və bu sözlərlə bir-birinə xoş yeni il arzulayırlar: *“Yeni iliniz, Həzrət Əlinin taxta çıxması gününüz mübarək olsun”*. Həmişə sərt qısqançlıqla qorunan qadın və qızlar həmən gün tam azad olurlar. Novruz gününün səhərindən onlar şəhər və kənd ətrafındakı çöllərə çıxır, bənövşə dərir, mahnı oxuyurlar. Bu bayramın təbiətini göstərə bilmək üçün birgə oxunan mahnılardan birini tərcümə etməyə çalışdım:

“Gəl ey bahar, bizə səadət gətir:

Gəl ey günəş, qov bu qəmi-qüssəni.

İrannın sahibi Əli,

Çöllərimizin sahibəsi Şahrabanu

Alçaldılmış xəlifələrin yası olan Novruz səhəri

Al geyimlə taxta çıxırlar.”

Başqa qızlar isə bir qab suya üzüklərini salır və oxuyurlar:

“Sən ey xoşbəxtlik gətirən saf su,

Bizə gözəl və varlı bir nişanlı yetir”.

Onlar suyu qarışdırır, üzüyün suya batma forması ilə talelərini gözlərlər.

Türk toplumlarının integrasiyasında medianın rolu

Əfsanə Bayramqızı

Qloballaşan dünyada artıq informasiya bolluğudur, gün keçdikcə medianın imkan və fəaliyyət dairəsi daha da genişlənir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı sayəsində dünyanın istənilən nöqtəsindən xəbər ötürülməsi indi bir neçə saniyə vaxt alır. Ancaq buna baxmayaraq, bütün dövrlərdə dünyaya integrasiya səviyyəsi və eləcə də medianın inkişaf tempi eyni deyil. Bu baxımdan Türksöylü xalqların mediasının hazırkı durumu mürəkkəb, unikal və özünəməxsusdur.

Qədim tarixə və şanlı keçmişə malik Türk xalqlarının tarixən yaşadığı coğrafi areal Avropadan tutmuş Çin səddinə qədər nəhəng bir ərazini əhatə edir. Ortaq tarixə, adət-ənənələrə, baxışlara malik bu xalqlar tarixən demək olar ki, eyni ictimai-siyasi prosesləri keçmiş, tarixin şanlı səhifələrinə yazılmış Hun, Göytürklər, Qaraxanilər, Teymurilər, Osmanlılar, Səfəvilər və s. kimi qüdrətli dövlətlər, imperatorluqlar qurmuşlar. Böyük Türk millətini nəhəng çinara bənzətsək, müxtəlif oxşar ləhcələrdə danışan Azərbaycan Türkləri, qazax, özbək, türkmən, qırğız, tatar, başqırd, altay, tuva, uyğur, qaqauz, kırımçak, qaraim və s. kimi xalqları onun ayrılmaz budaqları, yarpaqları sayıla bilər. Tarixin müxtəlif dövrlərinə nəzər yetirsək, istər siyasi, istərsə də mədəni, tarixi və ədəbi əlaqələr baxımından bu xalqlar arasında səmimi qonşuluq, mehriban dostluq və qardaşlıq münasibətləri olduğunu görə bilərik. Zamanla bu əlaqələr müxtəlif səbəblər üzündən zəifləyib, münasibətlərə kölgə düşüb. Sovetlər dönəmində SSRİ-nin tərkibində qapalı rejimdə yaşayan azərbaycanlı, qazax, özbək, tatar və s. xalqların Türkiyə ilə əlaqələri kəsilmiş, hətta bu münasibətlər qadağan olunmuşdu.

SSRİ-də Türkiyədəki Türk qardaşlarından danışmaq, "Türk" adını çəkmək belə təhlükəli idi; çünki bu insanlar "pantürkist" damğası vurularaq repressiyaya məruz qalır, ya güllələnir, ya da adam ayağı dəyməyən şaxtalı Sibirə ömürlük sürgün edilirdi. Ancaq bütün bu qadağalara baxmayaraq, yaddaşlarda və ailədə milli kimliyini, adətini və keçmişini yaşadan Azərbaycan Türkləri gizli də olsa, radioqəbuledicilərdən Türkiyənin yayımladığı veriliş və musiqiləri ürək yangısıyla dinləyirdi.

Bu ağırlı dövrləri yaşamış Türksöylü xalqların bir çoxu (Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan) artıq müstəqilliyə qovuşub, bəziləri özərk cumhuriyyət kimi mvcuddur (Tatarıstan, Başqırdıstan, Saxa-Yakutiya, Qaqauzya və s.). Söz və fikir azadlığının, informasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi müasir dövrdə əlaqələr qurmaq, istənilən xalqın mediasını izləmək o qədər də çətin deyil. Artıq bugün digər ölkələrdə olduğu kimi Türksöylü ölkələrdə - xüsusilə də Orta Asiya regionunda və özərk cümhuriyyətlərdə çap mediası ilə yanaşı, elektron media (internet qəzet və dərgilər, radio və televiziya) da inkişaf etməkdədir. Lakin indi Türksöylü xalqların mediasının müasir durumu və problemləri başqadır.

Əvvəlcə onların mediasının durumuna müxtəlif aspektlərdən nəzər yetirib təhlil edək. Bunun üçün oxşar situasiyalara malik xalqların mediasını regionlar üzrə nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğun olardı.

Müstəqil Türk Cümhuriyyətləri Özərk cümhuriyyətlər və toplumlar

Dünyaya səpələnmiş dövlətləri olmayan, kiçik Türksöylü xalqların və toplumların milli kimliyinin qorunması məsələsi və onların tanıtılmasında medianın rolu

Orta Asiya ölkələri – Tarixən bu regionda yaşayan xalqlar oxşar tarixi-ictimai, siyasi mərhələləri keçdiklərindən regionda baş verən proseslər də mediaya bu və ya digər dərəcədə oxşar təsir göstərir. 70 illik Sovet dönmindən sonra bu xalqlar müstəqilliyə qovuşsalar da, hələ də Rusiyanın onların siyasətinə, eləcə də mediasına birbaşa və dolaylı təsir üstünlüyü duyulmaqdadır. Bunun nəticəsidir ki, mətbuatda, dövlət qurumlarında və s. ünsiyyət dili kimi rus dili hakimdir. Bu situasiya da öz növbəsində milli dilin, milli məfkurənin məhv olması deməkdir və xalqın bir milli varlıq kimi gələcəyini təhlükə altına atır.

Qazaxıstanda da digər qonşu ölkələrdəki kimi mətbuatda və elektron resurslarda rus dili qazax dilini üstələyir. Ölkədə təxminən 453 mətbu nəşr qazaxca, 2303 nəşr isə rus dilində çıxır. Ölkənin analitik təşkilatları alyanslarının araşdırmalarına görə 2010-cu ildə ölkədə yayımlanan mətbuatın cəmi 6% qazax dilində nəşr edilib.

Buna görə də ölkədə qazaxdilli və rusdilli mətbuat anlayışı meydana gəlib. Onlar istər məzmununa, istərsə də hadisələri təhlil və işıqlandırmasına görə fərqlənirlər. Ancaq əsas problem rusdilli oxucu kontingentinin anadilli mətbuata ögeyliyi və dövlət dilindən xəbərsizliyidir. Qazaxıstandan olan jurnalist Əmircan Kosanov ölkə mətbuatının iki cəbhəyə bölünməsi problemini bu cür izah edir: *“Qazaxıstan KİV-inin problemi odur ki, qazaxdilli jurnalistlər və oxucular rusdilli KİV-i oxuya bilirlər, ancaq əksər rusdilli KİV-in jurnalistləri, oxucuları təəssüf ki, orijinalda məs: Qasım Amanjolutunun yaradıcılığı ilə tanış ola bilmirlər.”*

Bunu nəzərə alan Qazaxıstan hökuməti

qazax dilinin inkişafı və əhalinin öz dilini mükəmməl bilməsi üçün xüsusi göstəriş verib və 2020-ci ilə qədər Qazax dilinin İnkişafının Dövlət Proqramı qəbul edilib və bu siyasət artıq bir neçə ildir ki, uğurla həyata keçirilir.

Proqram və layihə çərçivəsində 150.000 - dən çox sözü əhatə edən qazax dilinin lüğətinin çapı nəzərdə tutulur. Hökumətin proqnozlarına görə 10 il sonra dövlət dilini bilən qazaxların sayı 95%, rusca danışanlar 5 % olacaq.

Qazaxıstan İnformasiya və Əlaqələr Nazirliyinin göstərişinə əsasən dillə bağlı qaydalar KİV-də, özəlliklə radio Tv yayımında daha ciddi nəzərə alınacaq. Qaydalara görə Dövlət dilində efirə çıxan radio və Tv proqramları 2012-ci ilin yanvarından 25%, 2013-cü ildə bu göstəricinin 35%, 2015-ci ildə isə 50%-dən aşağı olmaması planlaşdırılır. 2012-ci ilin sentyabrında Tv-lərin ümumi efir həcminin 50%-i studiyaların öz istehsalı olan tele məhsullar, qazax müəlliflərin musiqi əsərləri olmalıdır.

Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev ara-sıra mətbuata açıqlamasında medianın qazax dilində fəaliyyətinin zəruriliyini qeyd edir. Ümumiyyətlə qloballaşan dünyada çox dil bilməklə yanaşı, ana dilinə sayğının hər şeydən əvvəl gəlməsini dolayısıyla vurğulayır: *“Hesab edirəm ki, dilin inkişafında KİV çox vacibdir. Məs: “Balapan” uşaq telekanalı indi bütünlüklə qazax dilində yayımlanır. Hər bir qazaxstanlının minimum üç dili bilməsi zəruridir—dövlət dili, rus və ingilis dili. Üç dili bilmək bizim gələcəyimizdir. Dünya getdikcə daha da qloballaşır, gələcək nəslimizin çoxdilli mühitə öyrəşmə bilməsi vacibdir”.*

Yeddi müstəqil Türk dövlətindən başqa digər xalqlar bilindi ki, ya muxtar cümhuriyyət kimi, ya da digər dövlətlərin tərkibində toplum kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu xalqların milli şüurunun və varlığını, ənənələrini və mədəniyyətini yaşatması üçün digərlərindən fərqli olaraq, milli ideologiyaya dayanan mediaya daha çox ehtiyacı var. Bu baxımdan me-

dianın üzərinə çox böyük iş və məsuliyyət düşür. Türk özərk cümhuriyyətlərin mediasının əsas ortağ özəlliklərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

Media milli dillə yanaşı, bir çox halda tərkibində olduğu ölkənin dövlət dilində də fəaliyyət göstərir;

Anadilli mətbuatın keyfiyyət və sayının artmasına daha çox ehtiyac var;

Ümumrespublika federativ media quruluşlarında digər Türksöylü xalqların dillərində saat hesabıyla verilişlər yayımlanır, və s.

Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşiya, Tuva, Altay, Saxa Yakutiya, və s. özərk cümhuriyyətlərin mediasında Orta Asiyada olduğu kimi rus dili üstünlük təşkil edir. Ancaq bununla yanaşı, ana dilində də media fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan Tatarıstan mediasının digərləri ilə müqayisədə daha çox inkişaf etməsini qeyd etmək mümkündür.

Özərk cümhuriyyətlərin bəzilərində federativ dövlətin həmin xalqların ana dilli mətbuatının inkişafına maraq göstərməməsi və hətta bu mətbu nəşrlərə dırnaqarası yanaşması Türksöylü xalqların ana dilində informasiya alma hüququnu dolayısıyla pozur.

Məs: Çeçenistan respublikasında qumuq dilində fəaliyyət göstərmiş *“Kumuk dyuz”* (Qumuq düzü) qəzetinin bağlanması ilə bağlı üzləşdiyi problem buna nümunədir Belə ki, 2009-cu ildə Xasavyurt şəhər administrasiyasının qərarı ilə *“Kumuk dyuz”* un rusdilli *“Dostluq”*—*“Drujba”* qəzeti ilə birləşdirilməsi qərara alındı və bu qərar qəzet oxucularının haqlı narazılığına səbəb oldu. Bu ölkədə yaşayan qumuqların adından bir qrup oxucu 2009-cu ilin 28 iyulunda Dağıstan Respublikasının prezidentinə müraciət etdi. *“Kumuk dyuz”* un etno mədəniyyətin və dilin qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynadığı və 20 illik tarixə malik olduğu qeyd olunan müraciətdə nəşrin fəaliyyətinin davam etdirilməsi xahiş edilirdi.

Digər məsələ isə Rusiya Federasiyası ərazi-

sində yaşayan Türksöylü xalqların ictimai milli mədəni həyatında baş verən hadisələrin rusdilli KİV-də işıqlandırılmamasıdır. Anadilli KİV-in azlığı və məhdud çərçivədə fəaliyyəti bu xalqların cəmiyyətlərində baş verən yenilikləri daha geniş auditoriyaya çatdırmasına mane olur.

Qumuqların əsas anadilli qəzeti olan *“Yoldaş”* in baş redaktoru Kamil Əiyevin fikrincə də *“respublika səviyyəli rusdilli KİV milli əhəmiyyətli mədəniyyət, yubiley tədbirlərinə yetərincə diqqət ayırmır. Bu isə qumuq xalqının həyatında baş verən əsas ictimai mədəni aləmdə baş verənlərdən auditoriyanı məhrum edir”*.

Bugün qaraim, kırımçak, şor, qaşqay, teleut və s. kimi elə azsaylı xalq və qruplar var ki, onlar qloballaşma şəraitində öz milli varlıqları uğrunda mübarizə aparırlar. Bu xalqların mediasından danışmaq bir qədər absurd görünsə də, onlar hər cür nəşrlərlə təşkilatlanmanı həyata keçirirlər. Məs: kırımçakların *“Kırımçaxlar”*, qaraimlərin *“Misl karaimska”*, qaşqayların *“El sözü”* dərgiləri, qaqauzların *“Ana sözü”* qəzeti bu xalqların təşkilatlanması, milli adət və varlıqlarının qorunmasında əsas nəşrlərdən sayılır. Kərkük Türklərinin yeganə Tv kanalı olan *“Türkman eli”* bölgədəki həqiqətləri çatdıran yeganə mənbə hesab edilir.

Müasir dövrdə qaynar qazanı xatırladan dünyada bir sıra Türksöylü xalqlar ictimai və siyasi səbəblər üzündən beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında haqsızlığa məruz qalır, onların əsas insan hüquq və azadlıqları pozulur. Türk xalqlarının üzləşdikləri bu cür problem və aktual məsələlər təəssüf ki, beynəlxalq KİV-də, eləcə də yaşadıkları ölkə mətbuatında obyektiv işıqlandırılmır ya da təhrif edilir. Söz azadlığı olmadığından bu cür mövzuların anadilli mətbuatda tam işıqlandırılması da reallaşmır. Odur ki, Şərqi Türküstanda, eləcə də digər bölgələrdə baş verən hadisələrlə bağlı obyektiv məlumatlar xaricə mühacir etmiş ziyalıların və ya dərnəklərin qurduqları media orqanları vasitəsi ilə müxtəlif dillərdə dünyaya yayımlanır. Türkiyədə uyğurların

“Göytürk” dərgisi, internet “İstiqlol TV” və uyğur soyqırım tarixini əks etdirən saytlar buna nümunədir.

Türk xalqlarının öz vətənlərində media vasitəsi ilə deyə bilmədiyi fikirlər və mövzular məhz ölkədən kənar kəndə kütləvi informasiya vasitələrinin yaranmasını zəruri edir və bu cür dərgi, sayt, radio və TV-lər meydana gəlir. Bu fəaliyyət öz növbəsində Türk xalqları diaspor mətbuatının formalaşmasına da şərait yaradır.

Türksoylu xalqların arasında informasiya şəbəkəsinin qurulması və toplumların bir-birinə daha yaxın olması üçün medianın üzərinə bir sıra vəzifələr düşür. Müasir dünya müstəvisində mədəni Turan birliyinin qurulması məsələsi medianın vəzifə və imkanlarından nə dərəcədə düzgün və planlı şəkildə istifadə edilməsindən asılıdır.

Bunun üçün aşağıdakı məsələlər öz həllini tapmalıdır:

Türk xalqlarının media şəbəkəsinin əlaqələrini gücləndirəcək qurumların yaradılması və işlək vəziyyətə gətirilməsi (İlkin nümunə Türkdilli ölkələrin informasiya agentlikləri Birliyi);

Türk xalqlarının tarixi, mədəni irsi, adətləri və müasir durumu, ortaq dəyərləri ilə bağlı ortaq sənədli filmlərin, verilişlərin, teleradio layihələrin hazırlanması və müxtəlif ölkələrdə yayımının təşkili;

Ortaq xəbər agentliyinin, Tv və radionun qurulması;

İnformasiya siyasətində Türk dünyasında baş verən hadisələrə daha duyarlı və obyektiv yanaşma;

Jurnalistlərin peşəkarlığının artırılması və qarşılıqlı səfər və təcrübə mübadiləsinin təşkili;

Media qurumlarının Türk cümhuriyyətlərində və toplumlarının yaşadığı bölgələrdə müxtəlif postların yaradılmasına xüsusi diqqət etməsi;

Türk xalqları coğrafiyasının dünyaya inteqrasiya etməsi üçün əcnəbi dillərdə KİV yaratması;

Türk xalqlarının ana dilində medianın inkişafına diqqət göstərməsi;

Ortaq dil və əlifba probleminin zamanla həllini tapması.

Türkiyədə fəaliyyət göstərən “*Turkish Music Box*” kanalı Türk dünyasının musiqi kanalı olmasını bacardı. Kanalın yayım məqsədi Türk coğrafiyasının istənilən bölgəsindən olan xalqların musiqi mədəniyyətini bir birlərinə və dünyaya təqdim etməkdir. TRT AVAZ-ın meydana gəlməsi isə bu sahədə daha böyük addım oldu və böyük sevinclə qarşılandı.

Bu gün Türk xalqları arasında kommunikasiyaya mane olan cəhətlərdən biri də əlifba məsələsidir.

Məs: uyğurlar, Kərkük Türkləri ərəb qrafikalı, Orta Asiya Cümhuriyyətləri və Rusiya Federasiyasının tərkibində olan özərk Cümhuriyyətlər kiril, Türkiyə və Azərbaycan Cümhuriyyətləri isə latın qrafikalı əlifbadan istifadə edirlər.

Sözsüz ki, Türk xalqları mediasının üzlaşdikləri çətinliklər bununla bitmir. Bu baxımdan ümid etmək olar ki, Türk dünyasının inteqrasiyası üçün sadalanan məsələlər öz həllini tapacaq, zamanla bu inkişaf öz bəhrəsini verəcək. İki ildir, Türk xalqları və toplumlarının Media Forumunun keçirilməsi, müxtəlif jurnalistlərin bir araya gəlib inteqrasiya məsələlərini müzakirə etməsi və fikir mübadiləsi aparması medianın gələcəkdə Türk xalqları arasında mədəni körpü olacağına işarədir.

Bir daha Babəkin Türk-müsəlman hökmdarı olması barədə

(I yazı)

Ceyhun Bayramlı*

Ənənəvi tarixşünaslıqda Babəkin sadə xalq kütlələrinin mənafelərinin müdafiəçisi olmuş bir üsyançı kimi göstərilməsi sovet tarix konsepsiyasının tələblərindən irəli gələn bir baxış idi və bu gün müstəqil Azərbaycanda tarix elminin inkişaf yoluna qədəm qoyması bir çox digər məsələlər kimi, bu problemə də yeni baxış sərgiləməyin zəruri olduğunu ortaya qoyur. Əlbəttə, nə cür təqdim olunmasından asılı olmayaraq, Babək Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrinə öz ismini qızıl hərflərlə yazmış bir tarixi şəxsiyyət və xalq qəhrəmanıdır. Lakin hər bir tarixi şəxsiyyətə obyektiv qiymət vermək, onun həyat və fəaliyyətini, mübarizə amallarını hər hansı ictimai quruluşun tələbləri çərçivəsində yox, məhz tarixi həqiqətlərin bərpası düşüncəsi ilə obyektiv tədqiq etmək lazımdır. Azərbaycan tarix elminin qarşısında bu gün dayanan ümdə vəzifələrdən biri, zənnimcə, bu olmalıdır.

Babəkin həyat və mücadiləsinin bir dövlət başçısı şəklində indiyədək araşdırılmaması müxtəlif səbəblərlə izah oluna bilər. Bu yöndə ayrı-ayrı araşdırmaçıların fikir və təklifləri olsa da, Azərbaycan tarixinin IX yüzillik dövründə mövcud olmuş dövlət qurumlarının adları sırasında Hürremilər dövlətinin ismi keçmir. Ən başlıca səbəb, əlbəttə ki, Babək barədə sovet tarixşünaslığının xüsusi konsepsiyasının olmasıdır. Babəkə sinfi qəhrəman donu geydirməyə çalışan bu konsepsiya, əlbəttə ki, Azərbaycanın müstəqil milli dövlətçilik tarixinə hansısa Hürremilər dövləti kimi bir faktoru əlavə etməyə imkan verə bilməzdi. Bu baxımdan sözügedən məsələyə, yəni

Hürremilər hərəkatının nəticə etibarilə heç bir dövlətdən asılı olmayan müstəqil bir dövlətin qurulmasına gətirib çıxarması və Babəkin də 22 il ərzində bu dövlətin ilk hökmdarı olması fərziyyəsinə diqqətdən kənar qalmış bir sıra obyektiv tarixi faktların gözü ilə baxmaqda, düşünürəm ki, böyük fayda vardır.

Babəkin bir dövlət başçısı olması faktını ortaya qoyarkən hər şeydən əvvəl erkən orta əsrlərdə tarix səhnəsində olmuş hər hansı bir tarixi dövlətin mövcudluğunu təsdiqləyən ən başlıca amilləri nəzərdən keçirməyə və bunların Babək dövrü Azərbaycanında nə dərəcədə əks olunduğunu təhlil etməyə ehtiyac var. Hər hansı bir tarixi dövlətin müəyyən ərazilərdə qurulduğunu əsasən aşağıdakı amillər təsdiq edə bilər:

* xalqın yekdil iradəsini ifadə edən kütləvi xalq üsyanı, işğalçı qüvvəyə qarşı milli-azadlıq hərəkatı dalğasının və ya kütləvi etirazın təşkilini həyata keçirən qüvvənin varlığı;

* konkret ərazilər üzərində üsyan yaxud hərəkat rəhbərliyinin davamlı nəzarəti;

* konkret idarəetmə orqanının fəaliyyətinin mövcudluğu;

* dövlətçilik atributlarının (bayraq, taxt-tac, möhür, pul sikkəsi və s. atributların) mövcudluğu;

* nəzarət edilən ərazilərin başkəndinin olması;

* nəzarət edilən ərazilərin qorunması missiyasını daşıyan ordunun varlığı;

Oğuz Müstəqil Araşdırmaçılar Birliyinin üzvü, tədqiqatçı-yazar.

* tarixi mənbələrdə həmin ərazilərdə dövlət qurumunun və onu idarə edən hökmdarın varlığını söyləməyə əsas verən məlumatların mövcudluğu;

* sözügedən əraziləri idarə edən şəxsin digər xarici dövlətlərin hökmdarları ilə əlaqələr qurması;

* idarə edən şəxsin idarəetmə sahəsindəki əməli fəaliyyətinin mövcudluğu.

Bunları sadaladıqdan sonra Babək dövrü Azərbaycanında adları çəkilən amillərin mütləq əksəriyyətinin var olduğunu çəkinmədən qeyd edə bilərik. Ərəb imperializminə qarşı Azərbaycan xalqının başladığı və Hürremilik tərəfdarları tərəfindən yönləndirilən milli-azadlıq hərəkatının öndəri olmuş Babəkin Bəzz qalası adlı paytaxt şəhəri, ordusu, sərkərdələrdən və qoşun bölüklərinin başçılarından ibarət Hərbi Şura adlı idarəetmə orqanı, Al rəngli bayrağı, uzun müddət (22 il 5 ay) ərzində nəzarət etdiyi konkret ərazilər vardı. Bundan əlavə, Babək ayrı-ayrı vilayət və şəhərlərə valilər təyin edir, dövlətin təməlinə zidd yönümlü üsyan və qiyamları yatırır, Bizans imperiyası ilə, eləcə də Abbasilər xilafətinin baş sərkərdəsi Afşin Hidir ibn Kavusla rəsmi şəkildə məktublaşırdı.

Aydın məsələdir ki, Babəkin tarixdə hökmdar kimi təqdim olunması sovet hakim konsepsiyasından çox-çox öncə onu səviyyəsiz və quldur birisi kimi göstərməyə çalışmış Abbasilər sarayının maraqlarına zidd idi. Bu baxımdan xilafət sarayının tarixçiləri öz əsərlərində Babəki daha çox bir qiyamçı kimi göstərməklə onun mücadiləsinin bizim üçün əhəmiyyətini kiçiltməyə çalışırlar, bununla yanaşı, bir çox əsərlərdə Babəkin əsl-nəsəbi, hansı nəsilədən olması barədə geniş müzakirələr açıb fikirlər söyləyirlər. *“Adi bir qiyamçının”* yaxud *“Üsyan başçısının”* əsil-nəcabətinin bu qədər geninə-boluna təhlil edilməsi əlbəttə ki, anlaşılmaz və şübhə yaradır. Babək əsir alınarkən xəlifə

Mötəsimin onu fəthnamələrdə *“şimal hökmdarı”* kimi qeyd etdirməkdə məqsədinin guya özünü qüdrətli göstərməkdən ibarət olması barədə müddəalar isə səhv düşüncədir və əsası yoxdur.

Qədim tarixi mənbələrdə həmin ərazilərdə konkret dövlət qurumunun və onu idarə edən hökmdarın varlığını söyləməyə əsas verən məlumatların mövcudluğu məsələsinə gəlincə, bu haqda mənbələrdə kifayət qədər məlumatlar vardır ki, bu günədək diqqətdən kənar qalmışdır. Bu məlumatları bölüşməyə, zənnimcə, o səbəbdən ehtiyac vardır ki, ənənəvi tarixşünaslıq IX yüzilliyin ilk yarısında Azərbaycan ərazilərini sadəcə müvəqqəti olaraq Abbasilərin nəzarətindən kənar qalmış və heç bir idarəetmə mexanizminə malik olmayan torpaqlar kimi göstərməyə çalışmışdır. Buna görə də mənbələrdə diqqəti cəlb edən bir sıra mühüm məlumatları bir daha incələmək lazım gəlir.

BABƏK HÜRRƏMİNİN HÖKMDAR OLMASI İLƏ BAĞLI BƏZİ MƏNBƏ MƏLUMATLARI

Bizə görə, Babəkin hökmdar olduğunu söyləməyə əsas verən daha önəmli mənbə məlumatları onun özünün dilindən söylənən fikirlərin əks olunduğu məlumatlardır. Bizlər üçün Abbasi saray tarixçilərinin yaxud onların məlumatlarını qeydsiz-şertsiz obyektiv qəbul edərək onlara istinad etmiş digər tarix yazarlarının fikirlərindən daha çox Babək Hürreminin özünü hansı məqamda görməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Abbasilər yox, məhz Babək Hürremi bizim tarixi qəhrəmanımız və dahi şəxsiyyətimizdir. Mənbələrdə bununla bağlı bir sıra maraqlı məlumatlara rast gəlinir.

Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri *“Tərix ər-rüsul və-l-mülük”* adlı əsərində Babəkin Bəzz qalasını tərk edib Araz vadisindəki meşəlikdə olduğu zaman oğlundan gələn məktuba verdiyi cavabda bu cümlələrə yer verilib: *“Bəlkə də mən bu gündən sonra çox yaşamadım,*

amma mən hökmdar adını daşıyıram və mən harda olsam, yaxud mənim barəmdə harada nə danışsalar, - yenə də mən hökmdar olaraq qalırım". Z. Bünyadovda Babəkin bu məktubundakı "hökmdar" kəlməsi "padşah" və "şah" olaraq qeyd olunub.

Sözügədən məktubda diqqəti cəlb edən daha bir məqam Babəkin özünü konkret bir sülalənin banisi olaraq görməsi və oğlunun varislik hüququndan danışmasıdır: "Sən mənim yolumla getsəydin və öz sülalənin varisi olsaydın". Eyni sülalə məsələsi və Babəkdən sonra onun varisinin kim olması ilə əlaqədar Təbərinin adıkeçən əsərində daha bir yerdə maraqlı məlumatlar rast gəlinir. Səhl Sumbatla etdiyi söhbətdə Babək bununla bağlı öz narahatlığını dilə gətirir və məlum olur ki, Babəkin oğul övladlarının bir çoxu idarəetmədə naşı, digərləri də azyaşlı olduqları üçün Babək Bəzz qalasının süqutundan sonra qardaşı Abdulları öz yerinə varis təyin etmək fikrində idi və məhz bu səbəbdən onu qorumaq məqsədilə Abdulları Beyləqan hakimi Əbu Musa Yesainin (İstifanusun) yanına göndərir. Mənbədə bu haqda məlumat aşağıdakı şəkildə verilmişdir: "Yaxşı olmaz ki, mən və qardaşım bir yerdə qalaq, çünki birisi bizlərdən birinin izinə düşərsə, o birisi salamat qalib yaşayacaqdır. Mən özüm sənənlə qalacağam, qardaşım Abdullah isə ibn İstifanusun yanına gedəcəkdir, çünki biz nə olacağımızı bilmirik və sonradan bizim sülaləni davam etdirə biləcəkdir varisimiz yoxdur". "Sən çoxlu oğlanların vardır", - deyər İbn Sumbat ona müraciət etdi. Lakin Babək cavab verdi ki, onların arasında bir nəfər də münasib olanı yoxdur, buna görə qardaşını inandığı ibn İstifanusun qalasına göndərməyi qərara almışdır. Babəkin bu sitatdakı sözlərindən açıq-aydın görülür ki, o, özünü müstəqil dövlətin hökmdarı hesab edir, özündən sonra hökmdar sülaləsinin varisinin kim olacağını düşünürdü.

Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsəm Əl-Kufinin "Kitab-əl-Fütuh" adlı əsərində Babəkin oğluna yazdığı cavab məktubunda onun məşhur kəlamı

aşağıdakı şəkildə qeyd olunub: "Babək oğlunun məktubu ilə tanış olandan sonra məktubu gətirənin boynunu vurdu. Xəlifənin fərmanını isə heç açmayıb, sənəsi üstə qoydu və ikinci elçiyə dedi: "Oğlumun yanına get və bu sözləri ona çatdır: bir gün hökmdar kimi yaşamaq qırx il qul qalmaqdan daha yaxşıdır!". Burda Babəkin özünü hökmdar qismində görməsi asanlıqla anlaşılır. Qeyd edək ki, Təbəriyə həmin kəlam "qırx il miskin qul kimi ömür sürməkdənsə, bir gün ağa kimi yaşamaq daha yaxşıdır" formasında əks olunub.

Babəkin bir hökmdar olduğunu söyləməyə əsas verən daha bir mühüm fakt Abdurrəhman ibn Əbu Bəkr Cəlaləddin əs-Süyutinin (Cəlaləddin Əsyutinin) "Tərix-ül-xülafə" adlı əsərində əks olunmuşdur. Tarixçi-alim Z. Bünyadov öz əsərində Süyutinin "837-ci ildə Mötəsim Azərbaycan padşahını (məlikini) əsir almışdır" deyər yazdığını bildirir.

Səid Nəfisi öz əsərində "Babəkin hökmranlıq etdiyi ərazilər"dən danışır və bu ərazilərin coğrafi təsvirinə yer verir. Təsvirdən sonra tədqiqatçı-alim "Babəkin geniş bir ərazidə hökmranlıq etməsini" qeyd edir. "Hökmdarlıq" və "hökmranlıq" arasında leksik-semantik fərqlər olsa da, bu sitat öz-özlüyündə Babəkin kifayət qədər geniş bir əraziyə kifayət qədər uzun bir müddət ərzində nəzarət etdiyini və bu ərazilərdə öz idarəçilik qayda-qanunlarını tətbiq etdiyini təsdiqləyir.

Mənbələrin məlumatları ilə yanaşı, Babəkin hökmdar olduğunu sübut edən digər məqamlara da diqqət cəlb etməkdə fayda vardır. Bu məqamlar üzərində tarix sahəsində bu günədək müəyyən səbəblərdən sistemli iş aparılmamışdır, bununla bərabər, bu faktların ciddi fərziyyələr irəli sürmək üçün kifayət qədər əsas verdiyini mütləq qeyd etməliyik.

Əvvəla, onu bildirmək lazımdır ki, Babəkin çoxlu sayda cəlladının olması barədə bir sıra mənbələrdə, o cümlədən, Təbərinin "Tərix-ər-rüsul və-l-mülük", Nizamülmülkün "Siyasət-

namə”, Həmdullah Mustovfinin “*Tarixi-qozide*”, Qazi Əhməd Ğəffarinin “*Nigaristan*”, Fəsih Hərəvinin “*Mücməli-fəsih*” əsərlərində, habelə, “*Zinət-əl-məcəlis*” əsərində məlumatlar verilib, hətta Füzuni Astarabadinin “*Kitabi-Büheyra*” əsərində Babəkin cəlladlarının sayı iyirmi nəfər göstərilib. Sıradan bir üsyan başçısının bu qədər cəlladının olması heç bir məntiqə sığmır, verilən məlumatlardan aydın olur ki, Babəkin idarəetməsində konkret məhkəmə və cəza mexanizmi də olmuşdur. Əks təqdirdə, bu qədər cəllada da ehtiyac olmazdı. Bu fakt öz-özlüyündə Babəkin bir müstəqil dövlətin hökmdarı olduğunu təsdiqləyir.

Babəklə bağlı bu günədək aparılmış tədqiqatlarda diqqətdən demək olar ki, kənarda qalmış daha bir fakt Babəkin hərəmxanasının olması faktıdır. Sovet dövründə məlum səbəbdən bu faktın üzərindən sükutla keçilmişdir. Tarixi mənbələr onun arvadlarından ikisi – Bəzz qalasının sahibi olmuş Şəhrək oğlu Cavidanın dul qalmış qadını və Sünik knyazı Vasakın qızı İbnət əl-Kəldaniyyə barədə daha ətraflı məlumat verir. S. Nəfisi qeyd edir ki, “*Görünür ki, onun (Babəkin – C.B.) bir neçə arvadı var imiş. Yazıldığına görə, Samirəyə aparılan əsirlər içərisində bir neçə qadın varmış ki, Babəkin arvadları hesab olunurdular*”. İmadəddin ibn-Kəsir “*Əl-bidayə və-n-nihayət*” adlı əsərində Babəkin Afşin tərəfindən ələ keçirilən ailə üzvləri barədə bunu yazır: “*Onun (Babəkin – C.B.) on yeddi oğlu və özü ilə oğullarının arvadlarından iyirmi üç nəfər qadın ələ keçmişdi*”.

Elə bu yerdə onu da qeyd etmək ki, Babəkin 827-ci ildə Sünik knyazı Vasakla qohum olaraq onun qızını alması faktı əslində Babəkin hökmdar statusunu təsdiqləyən bir hadisə kimi dəyərləndirilə bilər. Hər halda, IX yüzillikdə Sünik vilayətinin hakimi kimi bir adamın ən azı əsilzadəlik meyarları baxımından adi bir üsyan rəhbərinə qız verib qohum olması o qədər də tez-tez baş verən hadisə deyildi. Deməli, ən azı Sünik və digər Qərbi Azərbaycan ərazilərində Babək adı

bir üsyan başçısı yox, məhz hakim, hökmdar qisminə qəbul olunurdu.

Daha bir məqam pavlikianların üsyanının yatırılması məqsədilə Babəkin quzey Azərbaycan ərazilərinə qoşun çəkməsidir ki, bu fakta da diqqət yetirmək lazım gəlir. Belə ki, bu üsyanın yatırılması üçün Alban (Alpan) knyazları özləri Babəkə müraciət edərək ondan yardım istəmiş, yalnız onun bu işi həll edə biləcəyini bildirmişdilər. Azərbaycan tarixində belə bir hal görülməyib ki, bir hökmdar yaxud vilayət hakimi öz ərazilərində çıxan üsyanı yatırımaq üçün başqa bir üsyançını öz dəstələri ilə birlikdə dəvət etsin. Burdan aydın olur ki, həm Sünik knyazı, həm Beyləqan hakimi Əbu Musa Yesai, həm də digər Alban (Alpan) hakimləri və feodallar Babəkə özlərindən daha yüksək məqama sahib, hökmdar statusunda olan bir insan kimi yanaşırdılar.

Babəkin bir hökmdar kimi atdığı addımlar arasında onun 827/828-ci ildə pavlikianların üsyanını yatırtması (Stepannos Orbelian, Sünik tarixi, XXXIII fəsil, səh. 95-97), erməni-hayların təşkil etdiyi qoşunu məğlub edərək erməni din xadimlərini ölkənin şimal-qərbindən qovması, onların əmlakına isə od vurub yandırması ilə yanaşı, eyni zamanda, ölkəni işğal etmək niyyətindən əl götürməyən Abbasi xilafətinin ordularına qarşı daha təsirli addımlar atmaq məqsədilə Azərbaycan ərazilərindən kənardə xilafətin iç bölgələrində Abbasilərə qarşı çıxış edən qüvvələrə dəstək verməsi kimi faktlar da var. 833-cü ildə (hicri 218-ci il) İsfahan şəhərində hürremilərin tərəfdarları üsyan qaldırdığı zaman xəlifə Mötəsim Babəkin ordusunun İsfahana girə biləcəyindən narahat olaraq qabaqlayıcı tədbir kimi xilafət sərkərdəsi İshaq ibn İbrahimin rəhbərlik etdiyi çoxsaylı xilafət ordusunu hürremilər üzərinə göndərdi, hürremilər Həmədan yaxınlığında bu qüvvə ilə döyüşdə məğlub olsalar da, Babək taktiki gediş edərək Hürremi ordusunun bir qismini Azərbaycan ərazilərindən kənardə yerləşən İsfahan şəhərini almaq üçün göndərdi. Hürremi ordusu İsfahanı ərəb qoşunlarından

təmizlədi. Bu hadisə onu göstərir ki, Azərbaycanın hökmdarı olan Babək artıq xilafətlə istənilən formada barışıqın və dinc yanaşı yaşamağın mümkün olmadığını qəbul etmiş, birbaşa xilafətin ərazilərinə hücumu keçməyi və Abbasilərin dövlətçilik təməllərini sarsıtmağı qərara almışdı.

Bəzz qalasının süqutundan sonra Babəkə Abbasi xəlifəsi tərəfindən qızıl möhürlü fərman göndərilməsi də diqqət yetirilməsi vacib olan bir nüansdır, belə ki, adi bir üsyan başçısına, üstəlik qüvvələri zəiflədilmiş və resursları tükədimiş bir adama qızıl möhürlü fərman göndərilməsi ağılasızmazdır. Xəlifənin bu addımı, aydın məsələdir ki, heç də onun Babəkə rəğbət hissi ilə yanaşması yaxud aşırı humanistlik nümayiş etdirməsi demək deyildi, bu, Babəkin özünün istər-istəməz hökmdar qismində görülməsindən irəli gələn addım idi – yalnız bir hökmdara bu cür təntənəli şəkildə xəlifə fərmanı göndərilə bilərdi. Bu yanaşmamızın doğruluğunu Babəkin əsir alınaraq xilafət paytaxtı

Samarraya gətirilməsi hadisəsi də təsdiqləyə bilər. Təbəri “*Tərix əl-rüsul və-l-mülük*” əsərində, İmadəddin ibn-Kəsir “*Əl-bidayə və-n-nihayət*” əsərində, Mirxond Bəlxi “*Rövzət-əs-səfa*” əsərində, Məsudi “*Müruc-əz-zəhəb*” əsərində qeyd edir ki, Babək hökmdarlara məxsus dəbdəbə ilə geyindirilmiş, başına hökmdarlarda tez-tez müşahidə olunan, xəzlə əhatə olunmuş şiş papaq qoyulmuş, məxsusi bəzədilmiş olan nəhəng bir filə mindirilmişdi. Babəkin əsir götürülmüş oğlanlarına xəlifənin öz geyimlərini geydirməsini, onların hərəsini bir atın belinə mindirməsini və şəxsən hər bir atın ayağına ləl-cəvahirat bağlayaraq onları anaları ilə birlikdə azad etməsini biz dövlətə asi olmuş adi bir üsyançıya göstərilən nəvaziş kimi qəbul edə bilmərik, bu, məntiqdən kənar olardı. Bu addım yalnız hökmdar, yaxud əsilzadə kimi qəbul edilən adamın özünə və ailəsinə xəlifə səviyyəsində nümayiş etdirilən etiket (süni də olsa) kimi dəyərləndirilə bilər.

Bir fincan su (*ibrətli hekayə*)

Makedoniyalı İsgəndər İrana hücum edərkən isti bir yay günündə susuz bir ərazidən keçməli olur. Yol üstü vilayətlərin birinin əli ona tuluqda sərin bulaq suyu gətirirlər. İsgəndər gümüş piyalədə olan suya, tuluğa, qoşuna baxır və görür ki, su qoşuna çatmaz. Suyu içmədən piyaləni geri qaytarır və yoluna davam edir.

İsgəndərin bu hərəkəti qoşunun döyüşkənlik ruhunu çox qaldırır. Nəticədə İsgəndər nisbətən az qoşunla güclü İrani fəht edir.

Aldanmışların ömrü intiharla bitir

(Çuvaş şairi Mişşi Sespel kimi)

Əli Şamil

Ölüm yalnız qocalıqdan və xəstəlikdən olmur. İnsanın inamı qırılanda da ölüm çox fəallaşır. Ya hiss olunmadan insanı içərisindən çürüdərək xəstəlik şəklində özünə çəkir, ya da açıq-aşkar intihar baş verir. Həkimlər, psixoloqlar bu mövzuda çox yazsalar da, necə deyərlər, hələlik inam “*dərmanını*” tam tapa bilməyiblər. Fitri istedadı ilə seçilən, ədəbiyyatda yenilikçi kimi tanınan, çılğın inqilabçılığı ilə başqalarına da güclü təsir edən çuvaş şairi Mişşi Sespelin də inamı qırıldığından intiharı yeganə çıxış yolu kimi görmüşdü.

Mişşi Sespel kimi tanınan şairin adı, atasının adı və soyadı sənədlərdə Mixail Kuzmiç Kuzmin kimi yazılmışdır. Türk soyundan gəlməsinə baxmayaraq, babaları XVIII yüzildə bölgəni işğal edən Rusiya tərəfindən zorla xristianlaşdırılmışdır. Nə yaxşı ki, qaqauzlar da xristian olmalarına baxmayaraq, Türk soyadlarını bu günədək qoruyub saxlaya bilmişlər. Rusiya əsarəti altına aldığı xalqların çoxunu xristianlaşdıranda onların ata adlarını və soy adlarını da dəyişdirmişdir. Bu zorakılıqlara baxmayaraq, həmin xalqlarda iki adlılıq bu gün də davam etməkdədir. Bunlardan biri sənədlərdə yazılan adlar və soyadlar, o biri də evdə, ailədə, xalq arasında çağırılan ad və soyadı olur.

Xristianlaşdırılmış, kilsədə ad qoyulmuş şairin sənədlərində Mixail Kuzmiç Kuzmin yazılmasına baxmayaraq, onu dünyanın hər yerində əsasən çuvaş adıyla Mişşi Sespel kimi tanıyırlar. Çuvaşlarda (s) səsinin (ş) səsilə əvəzlənməsi yaygın olduğundan bəzən, xüsusən də Türkiyədə onun soyadını Şespel kimi yazırlar.

Mişşi Sespel 1899-cu il noyabrın 16-da Kazan quberniyasının Tsivil qəzasının çuvaşlar yaşayan Kazakkası kəndində kasıb bir ailədə doğulmuşdur. Fiziki cəhətdən zəif və cılız olan Mixaili

atası 1910-cu ilin payızında Şuqurav kilsəsi yanındakı məktəbə qoyur. O, burada rus dilində yazıb - oxumaqla yanaşı, xristian dininin ehkamlarını da öyrənir.

1911-ci ilin yayında ailə üzvləri arasında münaqişə yaranır və bu faciə ilə nəticələnir. Mixailin atası həbs edilərək Sibirə göndərilir. Kasıb ailənin vəziyyəti daha da ağırlaşır. Atasını böyük məhəbbətlə sevən balaca Mixail bu hadisədən bərk sarsılır. Lakin o, təhsilini yarıda buraxmır. 1914-cü ildə kilsə məktəbini əla qiymətlərlə bitirdikdən sonra qonşu Şixazanax kəndindəki ikisınıfli dövlət məktəbində təhsilini davam etdirir. Sonralar şagird yoldaşları Mişşi Sespel kimi məşhurlaşan Mixail haqqında xatirələrində yazırlar ki, onun məktəb kitabxanasında oxumadığı kitab yox idi.

Təhsil illərində Mixail rus dili və ədəbiyyatı dərslərinə daha çox maraq göstərir. Müəllimləri P. A. Lomonosovun təşəbbüsü ilə ikinci sinif şagirdləri “*Zvezdoçka*” (Ulduzçuğaz) adlı əlyazma jurnalı hazırlayırlar. Bu jurnalın redaktoru və ən çox yazı hazırlayanı Mixail olur. 1917-ci ildə yazdığı “*Yenə də məktəbdə*” adlı ilk şeirini də oxucular bu jurnalda görürlər.

Burada onu da qeyd edim ki, çuvaşlar Türk soyundan olsalar da, özlərini Volqa bulqarlarının varisi sayırdılar. Eyni zamanda, onlar öz babalarının ədəbi mirasına da sahib çıxmırdılar. Çünki Çuvaşiya ərazisində bulqarlar zamanından qalan qəbir daşlarının üzərləri ərəb əlifbası ilə yazılmışdı. Kağıza köçürülmüş şeir, poema, nəsr və folklor nümunələri isə qırpaq ləhcəsində, ərəb əlifbası ilə yazılmışdı. Çuvaşlar da XVIII yüzildə zorla xristianlaşdırıldığından 200 ilə yaxın idi ki, kiril əlifbasından istifadə edirdilər. Ərəb əlifbası ilə yazılanları da müsəlmanların, onların qəbul etmədikləri bir dinin

abidəsi sayırdılar. Çuvaş dilində yazılı mətnlər çox sonralar, XIX yüzilin ikinci yarısında qələmə alınan İncildən çevirmələr, dua kitabçaları, xristian müqəddəsləri haqqında yazılar idi.

1905-ci ildə həftədə bir dəfə çap olunan və iki ildən sonra hökumət məmurları tərəfindən bağladılan “*Hıpar*” (Xəbər) qəzeti də yazı dilinin formalaşmasına təsir göstərmişdi. Mixail də bu kitab və qəzetin pərakəndə saylarını oxuya-oxuya çuvaş yazı dilini öyrənmişdi. Amma onun şeirlərinin dili həmin dövrün yazı dilindən ifadələrinin zənginliyi ilə seçilirdi. Səbəbi isə onun folklor, xalq arasında geniş yayılmış nəğmələrə böyük maraq göstərməsi olmuşdu. Mixail ilk təhsilini kilsə yanındakı məktəbdə alsa da, yeniyetməliyindən ateist kimi böyümüş, redaktoru olduğu əlyazma jurnalda din xadimlərini tənqid edən məqalə yazmışdı.

Birinci Dünya Savaşı Rusiyadakı daxili qarışıqlığı daha da dərinləşdirir. Ac-yalavac xalq idarələnməz hala gəlir. İmperiyada vəziyyətdən çıxarmaq, narazı toplumu sakitləşdirmək üçün Romanovlar sülaləsinin 300 illik hakimiyyətinə son qoyulur. Çar II Nikolay taxtdan əl çəkməyə məcbur edilir. Lakin bu tədbirlər də ölkədə dinclik, firavanlıq yaratmır. Kerenskinin rəhbərlik etdiyi Müvəqqəti hökumət zamanında, nədənsə, çuvaş dilindəki kitabların oxunmasına qadağa qoyulur. Bu da xalqın müxtəlif təbəqələrinin incikliyinə səbəb olur.

Ölkədə yaranmış qarışıqlıqdan məharətlə yararlanan bolşeviklər 1917-ci il oktyabrın 25-də, yeni təqvimlə noyabrın 7-də silah gücünə hakimiyyəti ələ alırlar. Bu hakimiyyət dəyişikliyi Rusiyadakı qarışıqlığı daha da dərinləşdirir.

Bolşeviklərin kəndlilərə torpaq verəcəkləri, əsarət altındakı xalqları zülmədən qurtaracaqları, sülh, əmin-əmanlıq, firavanlıq və bərabərlik yaradacaqları, “*dünya inqilabı*” edərək kommunizm quracaqları haqqında şirin vədlər çoxları kimi gənc Mixail Kuzmiçi də bir maqnit kimi özünə cəlb edir.

Ağqvardiyaçılarla bolşeviklərin ölüm-dirim savaşına girdiyi zamanda Simbirsk şəhəri yaxın-

lığında Tetiyuş qəsəbəsində açılmış müəllimlər seminariyasında oxuyan Mixail Kuzmiç bolşeviklərə böyük maraq göstərir. Tələbə dostu Pavel Bekşanski ilə birlikdə bolşeviklərin qəza mərkəzindəki qərargahına gedərək onlarla əməkdaşlıq etmək istədiklərini bildirirlər. 1918-ci ilin yazında məktəbdə inqilabi ruhlu gənclərin ilk təşkilatı yaranır. Bu təşkilata cılığın xasiyyəti, bələğətli söhbətləri, çağırış ruhlu şeirləri ilə seçilən Mixail Kuzmiç Kuzmin rəhbər təyin edilir. Yavaş-yavaş o, Mixail Kuzmiç Kuzmindən çox Mişşi Sespel kimi tanınır. Şeir və məqalələrini də Mişşi Sespel imzasıyla çap etdirir.

Mişşi Sespel və Pavel Bekşanski məktəbdə bolşevik ideyalarını yaymaq üçün gənclər təşkilatı yaradır, ilk dəfə divar qəzeti, sonra isə əlyazma jurnal hazırlayırlar.

Bolşeviklər ideyalarını yaymaq üçün 1918-ci ildə çuvaş dilində “*Kommunizm yalovyo*” (Kommunizm bayrağı) və 1917-ci ildə “*Sovetskaya Çuvaşiya*” qəzetlərini nəşr etməyə başlayırlar. Mişşi Sespel şeir və məqalələrini “*Tetyuşinskiye izvestiya*”, “*Znamyaya revolyutsii*”, “*Kanaş*” qəzet və jurnallarında çap etdirməklə kifayətlənmir, gənclərin bolşevik əsgəri birliklərinin sıralarında ağqvardiyaçılara və vətənə getmək istəyən çex əsirlərinə qarşı döyüşlərdə səfərbərliyə alınmasında fəal iştirak edir. Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə, 75 min çuvaş gənci bu səfərbərlikdə iştirak edir.

Fəallığına görə Tetyüşski Qəza Partiya Komitəsi 1919-cu ilin əvvəlində onu Moskvaya, rəhbər partiya işçisi hazırlayan kursa oxumağa göndərir. Moskvada Lenini görməsi gənc şairə olduqca güclü təsir göstərir. O daha cılığlıqla inqilabi ruhlu şeirlər yazmağa başlayır. Ana dilində Lenin haqqında yazdığı şeir çuvaşlar arasında geniş yayılır və bolşevik təbliğatının ən gözəl nümunəsinə çevrilir.

1919-cu ilin payızında qəza komsomolçularının qurultayında iştirak edən Mişşi Sespeli Rusiya Kommunist Gənclər İttifaqı qəza komitəsi katibinə müavin seçirlər. İctimai - təşkilatı işlərdə fəal iştirakı ilə yanaşı, o, ardıcıl bədi

yaradıcılıqla da məşğul olur. “*Həyat və ölüm*”, “*Uzaq tarlada*”, “*Ötən əsr*” şeirlərini qəza qəzeti, “*Krasny luç*” və komsomol qəzeti “*Yunıy kliç*”də çap etdirir. Ana dilində elə bir ciddi yazılı ədəbiyyatı olmayan çuvaşların nəzərində o, bir qəhrəmana çevrilir. Çünki onun şeirlərində əsas mövzu çuvaş dilinin qorunması, dilin inkişaf etdirilməsi olur. Milli ruhlu “*Çuvaş! Çuvaş!*”, “*Çuvaş dili*”, “*Uzaqdan axşam gəlinə*” və başqa şeirlərini yazan şair deyir:

***Sən inan, bunu yazan yer altında yatacaq,
Yetim kimi, üzərindəki torpaq onu basdıracaq.
Sənin şöhrətini görmək üçün qalxa bilməyəcək,
Yer üstündə Çuvaş dili şöhrətli olacaq.
Torpağında səslənəcək azadlıq nəğməsi,
Sonra ölümlər rahat uyuyacaq
Rahət, xəfif olacaq üstündəki torpaq!***

Mişşi Sespel yazdıqlarına ürəkdən inanır. 1920-ci ilin iyununda Çuvaşiya Muxtar Vilayəti yaradılması Mişşi Sespelin və onun kimi gənclərin böyük sevincinə səbəb olur. Onlar bolşeviklərin varlı-kasıb arasındakı bərabərsizliyi aradan qaldıracaqları, xalqlara azadlıq verəcəkləri, hamını firavan yaşadacaqları haqqındakı şüarların həyata keçməsi üçün bütün çətinliklərə sinə gərirdilər. Onun bu inamından bolşeviklər bacarıqca yararlanır. 21 yaşlı şairi hərbi tribunala sədr təyin edirlər. 1920-ci il noyabrın 11-də isə Mişşi Sespeli Kazan Vilayət Xalq Deputatları Sovetinə seçirlər.

Ana dilində ümumtəhsil məktəbləri, qəzet və jurnalların, kitabların nəşri, teatrın açılması, Mişşi Sespel kimi romantik ruhlu gənclərə yeni güc, enerji verir. O, sanki sümük vərəmi xəstəliyinə tutulduğunu unudur, sağlam bir insanın görə bilməsi çətin olan işlərin öhdəsindən gəlir. Arzu və istəklərinin tez reallaşması üçün ağılla deyil, hisslərilə hərəkət edir. Bolşeviklərə qarşı çıxan hər bir insanı vətəninin və millətinin xaini hesab etməklə qalmır, bu yolda onlarla yürüməyənlərə də düşmən kimi baxır. “Uzaqda

tarlada” şeirində yazır:

***Niyə ruhum dalğalanır? Sarı qızı
Görünmə qamaşdı gözlərim.
Buludlar ruhu oxşayırlar?
Yox, yox...
Ölkəm dirilir!
Kiçik evli kəndlərdə,
Çuvaş çöllərindəki tarlalarda
Yeni hava qanad açıb əsir.
Yeni yol! Həyat! Yeni gün gəlir...***

Mişşi Sespel yalnız ana dilində şeir yazmaqla, bu dilin söz xəzinəsini zənginləşdirməklə kifayətlənmir. Dərin elmi biliklərə yiyələnə bilmədiyindən, xarici dillərdə yaradılan poeziya nümunələrindən xəbərsizliyindən öz xalqının folklorundan səmərəli şəkildə bəhrələnir. Formanı da, bədii ifadə vasitələrini də oradan alır. Rus dilində təhsil almış çuvaş aydınlarının əksəriyyəti Mişşi Sespelin şeirlərindəki bədii ifadə vasitələrini və formaları, ən zəngin ədəbiyyat saydıqları Rus ədəbiyyatında görmədikdə heyrətlənirlər.

M. Sespelin şeirləri isə böyük xalqın içərisində əridilən çuvaşların üsyanı, yaşamaq uğrunda mücadiləsi təsiri bağışlayır. O, “*Uzaqdan axşam gəlinə*” şeirində yazır:

***Əski yüzillərin kölgəsi arasında,
Çuvaş ölkəsi görünüür,
Mənim ölkəm qızıl qanlı xaç önündə
Asılı, bağlı durur.
Kömürlənmiş əzablı çuvaş ürəyindən,
Qan damır, qan damır, qızıl qan.
Çuvaşın başında qapqara soyuq gün
Fısqırıq qalaraq hər tərəfdən...***

Şairə görə, bolşeviklərin gəlişilə “*sevgili yurdu ölümdən dirilmiş, o əzablı xaç önündən qurtarmış*”dır.

Heç bir hüquq təhsili, hətta ali təhsili belə olmayan, məhkəmə orqanlarının işindən xəbərsiz bir gənci xalq arasındakı nüfuzundan istifadə edərək hərbi tribunala rəhbər təyin edirlər.

Çuvaş xalqının savadlı, ağıllı, təcrübəli və məntiqli insanlarına “*aksinqilabçı*” adı qoyaraq cılığın və dəliqanlı şairin əlilə məhv etməyə çalışırlar. Mişşi Sespel ilk günlər bolşeviklərə inanıb onların istəklərini yerinə yetirsə də, getdikcə içindəki insan sevgisi, humanizm baş qaldırır. Bolşeviklərin sözü ilə əməlinin uyğun gəlmədiyini görür. Açıq-aşkar anlayır ki, Rusiyanın müstəmləkə siyasəti yeni formada davam etdirilir. Xalqın vətənsəvər və cəsur övladlarının məhv edilməsinə dözmür. “*Bu haqsızlığı durdurun!*” demək istəyir, amma ona imkan vermirlər. Özünü həbsə atırlar. Üç aylıq həbsdən sonra dostlarının yardımıyla qurtula bilir.

İnandığı bolşeviklərin onu necə aldatdıqlarını, xalqın cəlladına çevirmək istədiklərini anlayan şairin sabahkı işıqlı gələcəyə, kommunizm quruculuğuna inamı itir, aldandığını başa düşür. Onu da anlayır ki, xəstəliyi getdikcə şiddətlənir. Mübarizənin önündə olanda xəstəliyini tamam unutmuş şair müalicə olunmaq üçün Krıma yollanır.

Cənnətmisal Krımı savaqlar nəticəsində dağılmış, xarabalığa dönmüş görür. Vrangelin rəhbərlik etdiyi Rus hərbciləri - ağıqvardiyaçıların milli azadlıq hərəkatında fəal iştirak edən Midat Refatovu, Xasan Urmanovu, Reşit Asanovu, Useyin Sakayevi, Abdulla Balıçıyevi və b. bolşevik kimi 1920-ci ilin aprelin 21-də güllələdiklərindən xəbər tutur.

Təsərrüfatı dağıdılmış, iqtisadiyyatı çökdürülmüş, aclıq bürümüş Krımda müalicə olunmağın, iş tapmağın çətinliyi şairi Kiyevə getməyə məcbur edir. Mişşi Sespel Kiyevdə işləməklə yanaşı, bədii məktəbdə də oxumaq istəyir. Lakin buna imkan vermirlər, onu Sovet Ordusunda əsgəri xidmətə aparırlar. Xəstə olduğundan orduya yaramadığını görüb azad edirlər. O, isə vətənə dönmür, ukraynalı şair F. H. Pokrişnyanın köməyi ilə 1922-ci ilin martından Oster qəzasında torpaq şöbəsinə işləməyə başlayır. Şair Taras Şevçenkonun “*Kobzar*” poemasını ana dilinə çevirir, “*Dəniz*”, “*Dən sökülür*”, “*Coşmuş dəniz*” və b. şeirlərini yazır.

Mişşi Sespel bir tərəfdən ağır xəstəlik və maddi çətinliklər sıxırsa, o biri tərəfdən də yolunda canından keçməyə hazır olduğu hökumətin törətdiklərinə, haqsızlıqlara dözə bilmir. Ümidi üzülmüş, inamı qırılmış gənc şairin xəstəliyi getdikcə şiddətlənir. Xəstəliyin ağrılarından çox, cəmiyyətdəki özbaşınalıq, sözlə işin düz gəlməməsi, zorakılığa qanun donu geydirilməsi onu ağrıdır.

Mişşi Sespel 1922-ci il iyunun 15-də Osterdə cavan canına qıymaqla qurmaq istədiyi cəmiyyətə üsyan etmiş olur. Mişşi Sespelin intihar etdiyi və dəfn olunduğu yer indiki Ukrayna Respublikasının Çerņiqov vilayətindəki Staraqorodka kəndidir. Kənddəki parkda şairin qəbirüstü abidəsi ucaldılıb.

Fitri istedadıyla sağlığında belə yalnız Çuvaş ədəbiyyatçılarının deyil, Rusiya, Ukrayna şair və ədəbiyyatşünaslarının diqqətini çəkən Mişşi Sespeldən söz açan araşdırıcılar onu Çuvaş sovet ədəbiyyatının banilərindən biri, sillabo tonik şeirin, çuvaş poeziyasında vurğulu heca vəznində yazılmış şeirin banisi adlandırırlar. Əslində, çuvaş dilində yazılı ədəbiyyatın tarixi o qədər də uzaqlara getmədiyindən Mişşi Sespel qədim Türk şeirinin Çuvaş şifahi xalq ədəbiyyatında yaşayan formasından bacarıqla yararlanaraq dərin köklərlə keçmişinə bağlı olduğunu bir daha isbatlayır. Bununla da yeni formalaşan Çuvaş sovet poeziyasını da qədim Türk şeir ənənəsinə bağlamış olur.

İntihar etdiyini əldə əsas tutaraq bir ara Mişşi Sespel yaradıcılığı üzərinə kölgə salınsa da, əsərlərinin çapı və haqqında yazılanlara mane olunsada, bir həqiqəti durdura bilmədilər. Kiçik çuvaş xalqının 22 yaşında intihar etmiş şair oğlunun şeirləri 60-a yaxın dilə çevrilərək yayımlandı.

Mişşi Sespelin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə maraq günü-gündən artır. Sovetlər Birliyi çökdükdən sonra bu proses daha da sürətlənmişdir. Həqiqətən də, haqq gec-tez öz yerini tapır. Yetər ki, biz öz yurdsevər insanlarımızı, qəhrəmanlarımızı unutmayaq.

Mənim “DÜŞMƏN” oyuncağım

(bir pərdəli monopyes)

Şəbnəm Xeyrulla

İştirak edir: Qız - 28-30 yaşlarında gənc bir qadın

Ev əşyaları kasad olan balaca bir otaq. Görünüşündən bir kimsənin burada yaşamadığı hiss olunur. Bəzi əşyaların üzərinə ağ örtük salınıb. Pərdə qalxan kimi otağa Qız daxil olur, maraqla otağı gəzməyə, örtükləri qaldırmağa başlayır. Örtüklərin altında balaca yazı masası, kiçik dolablar var.

Səhnə arxasından səs:

- Qızım, hara belə? Bir azdan şam eləyəcəyik.

Qız:

- Dayan, dayan, ana. Otağım üçün elə darıxmışam ki... Bir buralara doyunca baxım, sonra... (otaq boyu gəzişir) Mənim otağım. Beş ildir, gəlin köçmüşəm, amma hər dəfə öz evimizə gələndə otağıma keçmək, bir az burada qalmaq üçün ürəyim gedir. Deyim ki, bura mənim üçün, doğmadır, yox, elə deyil. Axı burada doğulmamışam, burada böyüməmişəm. Amma bəzi əşyalar doğulduğum yerdən xəbər verir, onları da o vaxt özümlə birlikdə gətirmişdim. İrəvandan. (bir az susur, sanki nəyi isə xatırlayır) Elə bilirsiniz, ancaq böyüklərin köçü olur? Bu cür düşünürsünüzsə, səhviniz var. Onda mənim səkkiz yaşım var idi. Çətin günlər olduğunu başa düşür, hamının ciddi-cəhdlə köçə hazırladığını görürdüm. Mən də öz balaca məktəb çantama kitablarımı, rəngli kardan daşlarımı, babamın köməkliyi ilə topladığım kəpənək kolleksiyasını və bir də sevimli oyuncağımı yığmışdım. (kövrəldiyi hiss olunur)

O vaxtdan çox evlər dəyişmişik, çox yerləri özümüzdə yurd bilmişik. Mənim köçüm də

mənim qədər yerlər gəzib. Ərə gedəndə də hamısını özümlə apardım, oyuncağımdan savayı... (Otaqdakı dolablardan birini açır, hiss olunur ki, nəyi isə axtarır.) O burada olmalıdır. (Nəhayət, tapır. Əlində çox nimdaş, qulaqları qoparılmış “ayı” oyuncağı var.) Mənim oyuncağım... Uşaqılığımdan, doğma yurdumdan qalan ən əziz xatirə, ən şirin nişanə. (Oyuncağı bağına basır. Sonra gözləri yaşarmış halda tamaşaçılara danışıq.) Bu oyuncaq mən dünyaya gəldiyim günlərdə, Moskvada, məhz mənim adıma alınıb. Mən 1980-ci ildənəm. Həmin il Moskvada Olimpiada idi. Atam əsl idman həvəskarı kimi Moskvaya, yarışları canlı izləməyə gedibmiş. Həvəskar deyəndə ki, atamın elə sənəti də idmançı idi, məktəbimizdə idman müəllimi kimi çalışırdı. (yənə nə isə xatırlayırmış kimi) Deyirlər ki, o Moskvada olan vaxt mən dünyaya gəlmişəm. Teleqramla xəbər çatdırıblar ki, qızın olub. (gülümsəyir) Dediyyə görə, ilk etdiyi iş mənim üçün bu “Mişa”-nı almaq olub.

Ağlım kəsəni, mənim çox oyuncaqlarım olub. Amma bu oyuncaq nədənsə həmişə xüsusi olub. Bilmirəm, ilk oyuncağım olduğunu bildiyim üçün mü, Moskvadan alınıb deyib onunla başqalarının yanında lovğana bildiyim üçün mü, ya nə isə, bu balaca “ayı”-nı bütün oyuncaqlarımdan çox sevmişəm.

(Əli ilə oyuncağı sığallayır, sonra isə məhz ona xitabən danışmağa başlayır.) Mənim balaca ayım... O vaxt hamı sənə “Mişa” deyərdi. Dəcəllik edib sağ qulağını qopardığım vaxta qədər bu belə idi. Sənin sonrakı adım da məhz bu əməlimdən sonra qoyuldu. (yənə nəyi isə yadına salır) Bir dəfə dayım bizə qonaq gəlmişdi. Məni bir küncə çəkilib səninlə oy-

nayan görəndə əlimdəkinin nə olduğunu soruşdu. Mən də *“bu mənim “Mişa”mdır”* dedim. Dayım sənin qulaqsız olduğunu görəndə güldü, dedi ki, *“Mişa bu günə niyə düşüb?”* Sonra da atama dedi ki, *“ay Rizvan, sən Moskvada çox olmusan, bir mənə de görüm, heç tayqulaq Mişa görmüsən?”* Atam da gülüb dedi ki, *“bu şeytanın əlinə düşəndə Mişa tayqulaq da olar, tayqıç da.”* (gülür) Hə, düz deyirdi, əlimə nə keçirdisə, əməlli-başlı qurdalamasam, açıb-tökməsəm, olmazdı. Yazıq oyuncağım, sən də mənim qurbanlarımdan olmuşdun.

Hə, dayım atama göz vurub soruşdu ki, bəs tayqulaq kim olub? Atam dayımın sualını qulaqardına vurub gülə-gülə yanımdan uzaqlaşdı. Məni isə maraq bürüdü. Dayımdan *“tayqulaq”* haqqında soruşmağa başladım. Beş yaşlı uşaq marağı... Dayım təklif elədi ki, daha oyuncağımı *“Mişa”* deyil, *“Andranik”* adlandırım. Mən də dayımla razılaşdım. Doğrusu, ad mənə maraqlı görünmüşdü. Dayımdan *“Andranik”* in kim olduğunu soruşdum. Cavab vermək istəyirdi ki, anam söhbətimizə qarışdı. *“Uşağın başını boş-boş söhbətlərlə doldurma”* deyib dayıma mane oldu. Mən isə Andranikin kim olduğunu bilməyə-bilməyə öz oyuncağımı belə çağırmağa başladım.

Hiss edirdim ki, mənim oyuncağımı belə çağırmağım dayımın xoşuna gəlir. Amma anam hər dəfə dilimdən bu sözü eşidəndə mənə acıqlandı, qadağa qoymaq istədi. Alınmadı... Bircə, belə razılığa gəldik ki, erməni uşaqlarının yanında bu adı çəkməyəcəyəm. Razılaşmışdım, səbəbini anlamaya-anlamaya.

Ümumiyyətlə, anam o vaxt məndən o qədər şeyi gizlədirdi ki... İndi də bilmirəm, buna görə onu qınayım, ya minnətdar olum. Yadımdadır, aprel ayının müəyyən günlərində bizi evdən bayıra çıxmağa qoymazdı. Deyərdi ki, həmin gün erməni qonşularımız bizi görməsə, daha yaxşıdır. Onların dediyi *“düşmən türk”, “türk qanı axıtmaq”* kimi ifadələri də nə mən anla-

yardım, nə də anam başa salardı. Çox sonralar bilmişəm ki, həmin gün onların özlərindən uydurduqları *“soyqırım”* günü imiş. Və o gündə bizimkilərin qanını axıtmaq kimi adətləri var imiş.

Hətta bu əhvalatlar - bizə qarşı münasibətin kəskin pisləşməsi başlayanda da anam mənim və qardaşımın nə isə bilməsini istəmədi. Yaxşı yadımdadır, qonşu qızı və sinif yoldaşım olan bir erməni o vaxt *“nə vaxt rədd olub gedəcəksən”* deyib məni itələmişdi. Yerə yıxılıb ayağımı qanatmışdım. Evə ağlaya-ağlaya gəlib anama o qızdan şikayət edən vaxtda da anam qızın hərəkətinə cürbəcür bəhanələr axtarmağa başlamışdı. Gah deyirdi ki, yəqin mən o qızın xətrinə dəymişəm, gah da yəqin qız əsəbi olub, nə dediyini bilməyib, nə bilim nə... Bircə dəfə də demədi ki, onlar bizə düşmən gözü ilə baxırlar, bircə dəfə də. Biz öz evimizdən qovulanda da mən nə baş verdiyini başa düşmürdüm. Hələ son vaxtlar ərzində mənimlə oynamayan, danışmayan qonşu erməni uşaqları ilə vidalaşmaq da istəmişdim. *“Vaxtı deyil”* deyib imkan verməmişdilər.

Səhnə arxasından səs:

- Ay qız, o otaqda nə görmüsən axı ndi də di-varlarla danışsın?

QIZ: - (oyuncağı gizlədirmiş kimi bağına basır, daha uca səslə deyir) Heç, ay ana, köhnə əşyalarım baxıram. Bəlkə bir-ikisini uşaqlar üçün götürdüm. (Sonra yenə üzünü tamaşaçılara sarı tutur) İrəvandan köçümüz asan başa gəlmədi. Dağ cüssəli, idmançı atam elə qərarlaşdığımız ilk sığınacaqların birində infaktdan dünyasını dəyişdi. (ağlaya-ağlaya) Evsizliyə, yurdsuzluğa öyrəşə bilmirdi. Oradan köçdüyümüz heç bir il deyildi, məskunlaşdığımız vaqon evdə məndən kiçik qardaşım səbəbini anlamadığımız xəstəlikdən tələf oldu. Oyuncağıma *“Andranik”* adını vermiş dayım isə Qarabağda andraniklərlə döyüşdə şəhid

oldu. Bu həyatda tək qaldıq: anam və mən... Hə, bir də mənim oyuncağım – “*Andranik*”.

Həmin ağır günlərin birində öz çantamı açıb oyuncağımı çıxarmışdım. Elə şirin-şirin “*Andranik*” deyib onu əzizlədiyim bir vaxtda anam məni gördü. Hələ indiyə qədər anamı o vaxtkı halında bir də görməmişəm. Əlimdən oyuncağımı alıb “*Onu öldürəcəyəm*” deyib bağırırdı. Mən isə öz oyuncağımı onun əlindən almaq istəyir, “*atamın hədiyyəsidir, ona dəymə*” deyib ağlayırdım. Bizim səsimizə köhnə qatarın vaqonlarında məskunlaşmış bütün qaçqınlar yığılmışdı. Heç kim nə baş verdiyini anlamırdı. Anamın hayqırtısı, mənim hıçqırtım... Ortada isə bir oyuncaq – anam bir tərəfdən yapışmışdı, mən bir tərəfdən. O an elə bilmişdim ki, anam dəli olub. Qərribə, anlaşılmaz sözlər deyirdi: “*Mənim balamı, ərimi bu öldürdü, bu Andranik. Mən də onu öldürəcəyəm. Evimi əlimdən alan Andraniki dünya üzünə həsrət qoyacağam.*” İndi də o sözlər yadıma düşəndə tüklərim biz-biz durur. O vaxt isə bir şey istəyirdim: oyuncağımı xilas etmək. Etdim də. Amma salamat qalmış tək qulağı anamın əli ilə qopdu...

O vaxtdan anamın qorxusundan bir də bu oyuncağı əlimə almadım. Amma heç atmadım da. Hara getsək, hara köçsək də, o mənim çantamda oldu.

Çox sonralar mən Andranikin kim olması haqqında da öyrəndim, bizim bu vəziyyətə düşməyimiz haqqında da. Oyuncağıma nifrət etmək istədim. Alınmadı. Özümə təsəlli verdim ki, axı indi onun hər iki qulağı yoxdur, deməli, daha “*Andranik*” də deyil. Sən demə, Andranik ermənilərin qəhrəmanı, general imiş. Osmanlı ordusunda xidmət etdiyi vaxt etdiyi xəyanətə görə türklər onu sağ qulağının kəsilməsi ilə cəzalandırmışlar. Bu hadisənin qisasını isə o, 1918-ci ildə törədilən qırğınlarda bizim soydaşlarımıza qarşı eləmiş, onları vəhşicəsinə öldürəndən sonra qulaqlarını kəsibmiş. (ah çəkir)

Çox istərdim ki, övladlarım da mənim uşaqlığımın, doğma yurdumun nişanəsi olan bu oyuncağı tanısınlar. (susur) Amma onlara bu haqda danışmaqdan da qorxuram. Birdən onlar da “*Andranik*”in kimliyi haqqında soruşsalar? Görəsən, indidən onlara düşmən haqqında danışmaq olar? Axı onlar hələ balacadır. Yoxsa, mən də anam kimi hər şeyi gizlədim? (oyuncağı gah yerinə qoymaq istəyir, gah da özü ilə götürmək)

Səhnə arxasından səs:

- Nə oldu, ay qız, uşaqlara aparmağa bir şey tapa bildin?

QIZ: - (Elə bil uzunmüddətli tərəddüddən canını qurtarır. Oyuncağı öz yerinə qoyur. Uca səslə) Yox, ay ana, heç nə tapmadım. Buradakı şeylər onlar üçün deyil. Qoy, necə var, elə də qalsınlar.

Pərdə

Sağlam insan və cəmiyyət üçün halal gəlirin əhəmiyyəti

Dr. Aqil Eyvazov*

Müqəddəs dinimiz İslam, hər bir insana dünyaya və axirət səadətini qazandıracaq prinsiplərlə zəngin bir həyat nizamıdır. İslamda işləmək və halal qazanmaq, eynilə elm kimi fərz qəbul edilmiş, bir insanın heç kəsə möhtac olmadan həyatını davam etdirə bilməsi, ailəsinin dolanışığını təmin etmək məqsədilə qanuni, halal yolla işləyərək qazanması ibadət prizmasından müqəddəs və dəyərli bir davranış olaraq qəbul edilmişdir. İşləmək, halal qazanaraq dolanmaq ən fundamental vəzifələrimizdən biridir. İnsanın hüzur və rahatlığı, xoşbəxtliyi, qazancının bərəkəti, övladlarının yaxşı yetişməsi, valideynlərinə və cəmiyyətə xeyirli olması, hətta ibadət və dualarının qəbul olması qazancının halal olmasına bağlıdır. Allah cc Qurani Kərimdə buyurur:

“Ey insanlar! Yer üzündəki qidaların təmiz, halal olanlarını yeyin, Şeytanın izi ilə getməyin! Həqiqətən, o (Şeytan) sizinlə açıq-açığına düşməndir” (Bəqərə, 168).

Bir-birinizin mallarını haqqınız olmadığı halda yeməyin. Xalqın malının bir qismini (onun sizə haram olduğunu) bilə-bilə günah yolu ilə yeməyiniz üçün onu (malınızı) hakimlərə (rüşvət) verməyin! (Bəqərə, 188).

Yeri (Yer kürəsini) sizə ram edən Odur. Onun qoynunda gəzin, (Allahın) ruzisindən yeyin. Axır dönüş də Onadır! (Mülk, 15).

Uca Rəbbimiz insana faydalı olan şeyləri halal, zərərli olan şeyləri də haram buyurmuşdur. Bir şeyin halal olması üçün eyni zamanda qazanc yollarının da qanuni olması lazımdır.

İslam oğurluq, rüşvət və qəsb kimi hər cür haqsız qazanc yollarını qadağan etmiş və böyük günah olaraq qəbul etmişdir.

Beləliklə, Allah cc fərd və cəmiyyətlərin nizam və hüzur içində yaşaya bilmələrini təmin etmək məqsədiylə halal və haram mövzusunda bir sıra açıq hökmlər qoymuş; bunları müxtəlif dövrlərdə göndərdiyi peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara çatdırmış, bu hökmlərin xüsusiyyətləri və əhatə dairələri İslamla son şəklini almışdır.

Diqqət yetirsək görürük ki, İslamda ibadət həyatında iqtisadi ünsürlər əhəmiyyətli yer tutur. Bildiyimiz kimi, dinimizin beş şərtindən ikisi maddi imkanla bağlı ibadətlərdir: həcc və zəkat. Sədəqə vermək də, hər möminin riayət etməli olduğu ibadətlərdən biridir. Yəni bu fərzləri və ibadətləri yerinə yetirə bilmək üçün müsəlman iqtisadi imkana malik olmalıdır. İslama görə, *“verən əl, alan əldən üstündür”*. Peyğəmbərimiz (sav) buyurmuşdur: *“Güclü mömin zəif mömindən xeyirli və Allah qatında daha sevimlidir”*. Buradan belə anlaşılır ki, maddiyyət, iqtisadi güc halal yolla əldə edilirsə və xərclənilsə o, eyni zamanda bizim üçün bir ibadət vasitəsidir.

İslamda fərd və cəmiyyət həyatının istiqamətləri müəyyən edilərkən, çox sərt və qadağanedicı, hər şeyi tamamilə sərbəst edəcək şəkildə bir yanaşma ortaya qoyulmamış, əksinə orta bir yol izlənmişdir. Ona görə də, insanın Allaha layiqli bir bəndə və cəmiyyətə də faydalı ola bilməsi əvvəlcə halal

İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

və haramları yaxşı tanıyıb, bu ölçüləri aşmamasına bağlıdır.

Lügətdə mübah, caiz və sərbəst olmaq kimi mənalara gələn halal sözü, “*edilməsi dinlə sərbəst olan şeyləri*” ifadə edir. Buna görə də, “*yeyilməsi, içilməsi dinlə qadağan edilməyən şeylərə və dinin edilməsini sərbəst buraxdığı hərəkətlərə*” halal deyilir. Allahın yaratdığı nemətlərin demək olar ki, hamısı təmiz və halaldır. Belə ki, bu nemətlərin haram olduğuna dair bir dəlil yoxdursa o, halal sayılır və onlar israf edilmədikcə və ehtiyac sahibləri onlardan faydalandıqları müddətcə halal olma xüsusiyyətini davam etdirir. Bu vəziyyət, İslamda halal dairəsinin xeyli geniş, haram dairəsinin isə olduqca dar tutulduğunu göstərir.

“*Haram sözü*” isə lügətdə qadağan edilən, qanuni və sərbəst olmayan anlayış mənasını verir. “*Allahın qəti bir ifadəylə qadağan etdiyi şeylərə və hərəkətlərə*” haram deyilir. Ərəbcədə çox zəngin bir istifadə sahəsinə sahib olan haram anlayışı dində təməl və universal əxlaq qaydalarına zidd olan, başqalarına zərər verən və insan olma qürurunu zədələyən bütün davranışları ifadə etmək üçün istifadə edilir. Bir şeyin və ya hərəkətin haram buyurulmasının əsl səbəbi, onun “*canı, malı, ağılı, isməti və dini qoruma*” şəklində müəyyən edilən təməl məqsədlərə açıqca zərər verməsi; fərdin və cəmiyyətin varlığını qoruya bilməsi üçün zəruri olan əsaslara da zidd olmasıdır.

Xoşbəxt və firavan bir cəmiyyətin meydana gəlməsini hədəf alan İslamın Uca Peyğəmbəri, “*Qazancın hansı ən yaxşı və təmiz olanıdır?*” şəklində soruşulan bir suala, “*Adamın əl əməyi və aldatma olmayan qanuni ticarət ilə əldə edilən qazancıdır*” cavabını vermişdir. Digər hədislərində isə, “*Heç kim əlinin əməyindən daha xeyirli bir şey yeməmişdir*” deyə buyurmuşdur. Qarşılıqlı razılıq, yaxşı niyyət və dürüstlüklə fərdlərin bir-birlərindən isti-

fadələrini təmin edən qazanc yolları halal sayılır.

İslamda əsl və təbii qazanc yolu əməkdir, öz peşəsi, ixtisası sayəsində və başqalarının haqqına girmədən əldə etdiyi gəlirdir. Müsəlman işləmədən, başqalarının hesabına və qeyri-qanuni, haram yollardan qazanc əldə etməkdən mütləq çəkinməli; qazancının haradan, necə gəldiyinə diqqət yetirməlidir. Çünki haram hərəkətlərdən biri işlənildikcə, digərinə qapı açılır və haramlar normal qarşılanmağa başlayır. Beləliklə, cəmiyyətdə sülh və mehribanlığın, firavanlığın təməlini təşkil edən başqalarının mənafeyini nəzərə almaq, yardımlaşmaq kimi gözəl duyğular yox olur.

Belə zəngin bir dünyada ac, susuz, işsiz, boş gəzmək həm də insanın öz qüsurudur. Ağıl açarıyla bu qapılar açılmalı, elm və fən vasitəsilə hər nemətdən istifadə edilməlidir. Peyğəmbərimiz (sav) buyurur: “*İki günü bərabər (eyni) olan zərərdədir.*” Yəni müsəlman hər zaman irəli getməli, inkişaf etməlidir. Müsəlmanın Allaha təvəkkül bəhanəsiylə oturmaması, təmbəlliklə ömür sərmayəsini və vaxtını israf etməsi, ruzisini əldə etməli olduğu işlə qəydlə yanaşması düzgün deyildir. Eyni zamanda, işləyərək özünə və ailəsinə yetəcək miqdarda qazanc əldə etməyə gücü çatan insanın dilənməsi, ruzisini başqasından gözləməsi dinimizdə qadağandır.

Qeyd edək ki, İslamda haram qazanc yolları kifayət qədər dəqiq və konkret göstərilmişdir: faizdən əldə edilən gəlirlər; narkotik və spirtli içki ticarəti; qumar və şans oyunları; və s.

Nəzər yetirsək görərik ki, bütün bunlar həm də cəmiyyəti uçuruma və məhvə aparır. Ona görə də, hər kəs halal-haram mövzusunda çox həssas olmalıdır. Həm öz daxilimizizin, həm də cəmiyyətin rahatlığı üçün buna möhtacıq. Eyni zamanda, axirətdə hər kəsin qazandığından və xərclədiyindən hesaba çəkiləcəyi də unudulmamalıdır.

Türk məfkurə tarixinin işıqlı siması Musa Cərulla Biqievın kitabları haqqında

Mətanət Şəkixanova*

Tatar “*ilahiyatı məktəbi*”nin çox əsrlik tarixi vardır. Türk məfkurə tarixinin işıqlı simalarının bir çoxu (İsmayıl bəy Kaspıralı, Musa Cərullah Biqiev, Utız İmyan Bulqari, Əbu Nəsr Kürsəvi, Zinətulla Əhsən, Məhəmməd İsaki və b.) elə məhz bu məktəbin yetirmələridirlər...

Tatar düşüncə tarixinin və bu tarixin yaradıcıları olan ziyalıların yaradıcılığının lazımı səviyyədə öyrənilib incələnmədiyi qeyd edilir. Müasir tədqiqatlarda tatar aydınları bunu ilk növbədə obyektiv səbəblə əlaqələndirirlər. İkinci səbəb isə Kazan xanlığının rus dövlətinə birləşməsi ilə əlaqədar tatar düşüncəsini əks etdirən yazılı mənbələrin itməsi ilə bağlıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək bu səbəbləri, eləcə də Azərbaycan məfkurə tarixini yaratmış bir çox dəyərli insanların irsinin tədqiqi və günümüze çatdırılmalı olmasının vacibliyi haqqında da söyləmək olar.

Məlum olduğu kimi, Sovet hakimiyyəti illərində humanitar elmlər yeni metodologiya üzrə fəaliyyət göstərdikləri üçün materialist istiqamətə üz tutanlar insanların mənəvi həyatında ilahiyatın rolunu heçə endirirdilər. Bununla bərabər dini düşüncə tərzinin cəmiyyətin aparıcı dünyagörüş forması olması, bu dünyagörüşün mədəniyyəti zənginləşdirməsinin təkzib edilməz olduğu yenidən gündəmə gətirildi. XXI-ci əsrin insanı hər nə qədər elmin, texnikanın inkişaf etdiyi dövrdə yaşasa da, o dinin, insanın mənəvi simasının formalaşmasındakı rolunu təkzib edə bilməz.

XIX-cu əsrin sonu, XX-ci əsrin əvvəlləri dünyanın tarix səhnəsində kifayət qədər, təbəddülatlı və özündə incə siyasi maraqları əhatə edən dövrü idi. Təmizlər, munislər, vətənpərvərlər demək olar ki həmişə əzəli insani ideallara sadıq qalırlar.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşamış belə təəssübkeşlərdən və təfəkkür sahiblərindən biri də bu dövrdə İslam adına mücadilələr vermiş böyük Türk oğlu, M. C. Biqiev idi. Tatar islahatçıları içərisində Musa Biqievın yaradıcılığı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, Biqievın “*İslam millətlərinə*” əsəri onun yaradıcılığının çox maraqlı bir mərhələsinin məhsuludur. Əsər hələ müəllifin sağlığında (onun sosialist Rusiyasında yaşadığı dövrdə) xaricdə nəşr olunmuşdur. Tədqiqatçılar bu kitabın çox dəyərli bir mənbə olduğunu söyləməklə, kitabın müəllif və İslam biliciləri tərəfindən “*İslamın əlifbası*” adlandırıldığını qeyd edirlər. Müəllif əsəri 1920-ci ildə yazıb başa çatdırıb və bu kitab Preobrajenski və Krestinskinin iştirakı ilə, görkəmli bolşevik lideri Buxarin tərəfindən yazılmış “*Kommunizmin əlifbası*” əsərinə tutarlı cavab kimi səslənir. Kitab özlüyündə İslamın siyasi manifesti, yaxud “*İslam konstitusiyası*” missiyasını yerinə yetirirdi. Kitabda əks olunan 236 məqalədə İslamın uyğun qanun-qaydalarına, eləcə də müasir (zamanı üçün) müsəlman (həm Rusiya daxilində həm də xaricdə) həyat tərzinə keçmək barəsində məlumat verilir. Əsərdə Biqiev müsəlman cəmiyyətinin qu-

Fəlsəfə Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun “Dinşünaslıq və mədəniyyətşünaslığın fəlsəfi problemləri” şöbəsinin əməkdaşı.

rulmasının əsas momentlərinə; müsəlman diplomatiyası və xarici siyasətə, müsəlman qadınlarının hüququ və s. fərqli baxış nümayiş etdirmişdir.

Sovet rejimindən bütün xalqları və millətləri simasızlaşdırıb, bir rəngə, bir biçimə salmaq üçün istifadə edilib. Odur ki, bu dövərdə millətlər simasızlaşır, mədəniyyətlər çeynənir, ali olanlar adıləşirdi. Bir tərəfdən isə Allahsızlıq ideyası sovet adamının ağına hakim kəsilməli idi. Elə buna görə də *“İslamın əlifbası”* kitabını ağır talenin gözlədiyi təəccüblü deyil. Bu kitabın ilk tezisləri 1920-ci ildə Biqiyev tərəfindən 16-18 sentyabrda Ufada keçirilən müsəlman üləmalarının qurultayında, daha sonralar isə bu qəbildən olan başqa tədbirlərdə oxundu. Kitabın nüsxələri çap olunmaq üçün qurultay iştirakçıları tərəfindən Türküstanə, Qaşqara, Əfqanıstanə və Türkiyəyə göndərilmişdir.

Tatar ilahiyatı antologiyasından oxuyuruq ki, Musa Cərullah Biqiyev, bu kitabının çapından toplanan vəsaiti atasız-anasız Türk uşaqlarının (valideyinləri dünya müharibəsində ölən) nəfinə xərcləmişdir.

Musa Biqiyevin bu kitabı o zaman yazıldı ki, elə o vaxtlar, müəllif Sovet dövlətinin rəhbərliyi ilə əməkdaşlıq etmək üçün (bu birlikdə yaşayan müsəlmanları düşünürək-Ş.M) vasitələr axtarırdı. Musa Biqiyev Sovet liderlərinin yüksək pafosla verdikləri çoxlu vədlərin səmimiyyətinə də inanmamış deyildi. Odur ki Zinovyevə müraciət edərək sovet Rusiyasında yaşayan müsəlmanların yaşayışını, keçimini müzakirə etməyə icazə istəmişdi. Zinovyev tərəfindən qəbul edilməsə də o, sonralar Petroqradda təqibə məruz qalmamasının səbəbini məhz Zinovyevə minnətdar olmaqla anırdı. Belə bir məlumat vardır ki, Biqiyev şəxsən V. İ. Leninlə də görüşmüş.

“Müsəlman millətlərinə” əsərinin gir-

işində müəllif kommunizmin qurucusu Karl Marksı və onun kommunizm ideologiyasını kəskin tənqid edərək, özünün alternativ fikirlərini sərgiləyə bilmişdir. Bu fikirləri o, müsəlman qurultaylarında da nümayişkəranə çıxışları ilə vurğulamışdır. Məhz buna görə də Biqiyev hələ kitab işıq üzə görməmiş siyasi təqiblərə məruz qaldı. 1921-ci ildə isə o, Daşkənd Fövqəladə Komissiyası tərəfindən həbs olunur.

Bu səbəbdən də müəllifin bu əsəri 1923-cü ilədək çap olunmamış qaldı. Biqiyev *“İslam əlifbası”*nı və eləcə də digər əsərlərini çap etdirmək üçün qardaş Türkiyəyə müraciət etmiş, lakin Rusiya ilə aralarında bağlanmış olan sülh müqaviləsinə əsasən ona bu təmənnanın mümkün olmayacağını söyləmişlər. O zaman Biqiyev bu lazımlı əsərini Finlandiyaya, orada yaşayan Helsinkidə məscidin imamı əslən Kazanlı Vəli Əhməd Hakimə göndərmişdir. Bu imamla onu möhkəm dostluq telləri bağlayırdı. Vəli Əhməd Hakim kitaba bir neçə cümlə giriş sözü yazaraq Helsinkidə çap etdirmişdir. Kazan torpağının digər yetirmələri Cəmaləddinov və Zinətulla Əhsən messanantlıq edərək mallıya yükünü öz üzərlərinə götürmüşlər. Kitabın əlyazması tatar siyasi mühaciri Məhəmməd Həyyaz İsakinin (1878-1954) əlinə keçir. Berlində yaşayan İsaki Biqiyevi birlikdə işlədikləri müsəlman qurultaylarından, tədbirlərindən yaxşı tanıyırdı. İsaki kitabı yenidən redaktə etməklə özünün bəzi əlvələrini də (müəlliflə razılaşmadan) yazır. Elə o formada da kitab 1923-cü ildə 5000 nüsxə ilə işıq üzə görünür. Bu nüsxələrdən təxminən 2000 ədədini Biqiyev SSRİ-də yaşayan müsəlmanlar arasında paylamış, qalan hissəninə isə Moskvadakı Türkiyə səfirliyinin vasitəsi ilə Türkiyəyə satışı göndərmişdir.

17 noyabr 1923-cü ildə kitabın çapından

həmən sonra onu həbs edib, Peterburqdan Moskvaya Lübyankadakı mərkəzi həbsxanaya göndərilər. Bolşevizmin kəskin düşmənlərindən biri olan İsakinin kitaba ön söz yazması Biqiyevin həbsinin əsas səbəblərindən idi.

Musa Biqiyev Türk xalqlarının xilasını Türk dövlətinin cəsarətli addımlarında, fanatizmdən qurtuluşa can atmasında görür, Türklərin müsəlmanlığı sivil bir surətdə şərh və təbliğ edəcəklərini inamla ifadə edirdi. Biqiyevi həmçinin müsəlman aləminin bütün ağrı-acıları, o cümlədən müsəlman ölkələrinin geridə qalan iqtisadiyyatı, eləcə də Türkiyə iqtisadiyyatının xarici kapitaldan asılılığı narahat edirdi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış islahatçı ziyalılar kimi, Biqiyev də müasirləşən, yenidən qurulan dünyanın mənzərəsində həm dünyəvi, həm də dini ortamda qalib görmək istədiyi müsəlmanların problemləri və dərdləri ilə yaxından maraqlanır və bir çox ziyalılar kimi dindaş, vətəndaş yangısı ilə mübarizə edirdi. O, bu yolda həyatını belə itirməyi göz önünə alaraq, sovet dövlətinin müsəlman xalqlara, millətlərə göstərəcəyi xidmətin nədən ibarət olacağı intizarı ilə yaşayır və bu mənada o hadisələrə bir seyirçi kimi qala bilmirdi.

Bütün müsəlman aləmində baş verən hadisələri izləyən və müsəlman xalqlarına (xüsusən də Rusiyada yaşayan) ümumi bir rifah konsepsiyası hazırlayan Biqiyevin “Müsəlman millətlərinə” əsərindən müəyyən hissələrini tədqiqatımızın məqsədi kimi rus dilindən tərcümə edərək oxuculara təqdim etməyi lazımlı bildik.

“Rəhimli və böyük Allahın adı ilə:

1. *Bütün Rusiya müsəlmanları dili, ədəbiyyatı, dini, təbiyyəti, temperament və həyat mücadilələri ilə birləşən bir millətdir. - Millət tarixi, temperamenti, adətləri, dini ilə*

müştərək olan fərqlilikdir. Milləti qan birliyi, din birliyi və tarixi sosial vəziyyət fərqləndirir. Milləti fərqləndirən daha bir element mənəvi-əxlaqi keyfiyyət hesab edilə bilər. Bu keyfiyyət öz əhəmiyyətilə daha yüksəkdə dayanır, nəinki milli təbiət. Belə də olur ki, siyasətin və tərbiyənin təsiri ilə bəzən bir böyük xalqı çox saylı “kiçik” xalqlara da çevirirlər. Buna görə də biz ümumilikdə “məqsəd və məramlara” aydınlıq gətirmişik.

2. *Rusiyada yaşayan, müsəlmanların etiqat etdiyi din İslamdır. Buna görə də İslam özünün əxlaqi, sosial, iqtisadi, dini-siyasi təlimləri ilə hər yerdə keçərli olan əsas və həyat tənzimləyicisi kimi Rusiya müsəlmanlarının birinci mənbəsidir.*

3. *İnsanlıq (insan Ş.M.) nə qədər ki, yer üzündə bütün mükəlləfiyyətlərin, bütün qabiliyyətlərin, hüququn daşıyıcısıdır, Rusiya müsəlmanları da dünyadakı bütün müsəlmanlar, dünya insanların haqlarını, hüquqlarını tanıyır və onlara öz şərəf və hüquqlarına hörmət edən kimi, azaltmadan hörmət edir və özlərininki kimi qəbul edirlər. – Bu qanunlar, hansı ki, “onlar da haqq, hüquq sahibidirlər, o şeylər ki, bizim onlara hüququmuz var və onların üzərinə o qoyulmuşdur, (mükəlləfiyyətlər Ş.M.) bizim də üzərimizə o qoyulmuşdur “hələ ki, sədaqətli olurlar onlar sizə, siz də onlara sədaqətli olun””. Bu ayələrdə qanun kimi səslənir və İslamda qarşılıqlı münasibətlərin əbədi əsasını təşkil etmişdir və etməkdədir.*

4. *Rusiya müsəlmanları bütün Rusiya və dünya xalqlarının, eləcə də bütün irqlərin, sosial qrupların və siniflərin hüquq bərabərliyinə, eləcə də hüquqlarının və vəzifələrinin bərpasına çağırır və bunu tələb edir.*

5. *Dövlətin əsas qanunu hər bir xalqı bütün siyasi bərabərliklərlə, hüquqla, dil, ədəbiyyat, təlim, təhsil, din kimi mənəvi bərabərliklərlə də təmin etməlidir. Hər bir*

xalq tamamilə təmin edilmiş azadlıq, sərbəstlik, dilini, danışığını saxlamaq hüququ, məktəblər, ali dini müəssisələr yaratmaq və saxlamaq, eləcə də dil problemləri ilə, ədəbiyyat və incəsənət məsələləri ilə məşğul ola bilmək azadlığı ilə də təmin olunmalıdır.

Dövlətin ən başlıca məsələsi və faydalı mükəlləfiyyəti insanların hüquqlarının, şəxsiyyətinin və şərəfinin hərtərəfli qorunub, saxlanıla bilməsidir.

6. Müsəlmanlar İslam təliminə görə bütün insanların, bütün xalqların ləyaqət və hüquqlarının bərabər olduğunu qəbul edirlər. *Rusiya müsəlmanları hər yerdə müsəlmanların birliyini, bütün münasibətlərdə başqa xalqlarla hüquq bərabərliyinə malik olduğunu və bunun təkzibedilməz və müqəddəs həqiqət olduğunu elan edir, təsdiqləyirlər.*

7. *Rusiyanın hazırkı müsəlman xalqları digər xalqlarla bütün sahələrdə (mədəni, ictimai, siyasi) tammamilə bərabər hüquqludurlar. Onların məişət tərzisi isə həmişə və bütün münasibətlərdə İslam qanunlarına uyğundur. Heç yerdə və heç bir hüquqi münasibətdə məhdudlaşdırılmadan söhbət gedə bilməz.*

8. *Hər bir xalq, eləcə də hər bir insan bildiyimiz kimi sosial, siyasi hüquqlardan müştərək şəkildə və ayrılıqda, bütövlükdə və tək-tək istifadə edir. Ayrıca hər bir insan və hər bir xalq bu hüquqlardan (dövlətin hüquq bərabərliyi siyasətindən-Ş.M.) istifadə etməyə layiqdir.*

9. *Rusiya müsəlmanları dövlətin bütün hüquqlarına sahib olmuş, bütün mükəlləfiyyətləri yerinə yetirən, bərabər hüquqlu fərdlərdir. Lazım gəldikdə onlar siyasi və ictimai tədbirlərdə hərtərəfli iştirak etmək hüququna malikdirlər.*

10. *Dini mənsubiyyət, vicdan və hüquq yaradıcılığı həmişə və hər yerdə hər baxımdan azaddır.*

11. *Dini mənsubiyyət və vicdan azadlığı təbliğ olunur, buna görə də bütün dinlər hörmətə layiqdir. Dini müqəddəslik və hüquqa hörmət ümumi haqqa aiddir.*

12. *İstənilən aksiyalar dinin toxunulmazlığına və onun müqəddəs statusuna xələl gətirərsə, qətiyyətlə qarşısı alınmalıdır”.*

Simasını itirən millətlərin faciəsini açmaq, totalitar kommunizmin iç üzünü göstərmək üçün “İslamın əlifbası” və “İslam millətlərinə” əsərlərinin müəllifi Bigiyev, bu əsərləri o vaxt yazdı ki, o vaxtlar artıq yazarlar, filosoflar, ideoloqlar, siyasətçilər başqa abı hava ilə yaşayırdılar.

Bigiyev XVI əsrin sonları, XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ta onun zamanına qədər davam edən, intibah fəlsəfəsi və yeni dövr fəlsəfəsinin ayrı-ayrı materialist cərəyanlarına qarşı özünün yeni islahatçı, əxlaqi, siyasi, fəlsəfi görüşlərini qoydu.

İndi isə onun “Türkiyə Böyük millət Məclisinə Müraciət” əsərindən bir parçaya diqqət edək. “Əsrimizdə də İngiltərə iqtisadi qələbə çalıb, o Rusiyada, eləcə də Asiyada həlledici qüvvəyə malikdir, dənizdə və quruda rəqibi yoxdur, Sovet dövləti Şərqdə İngiltərə ilə təbliğat aparmağı artıq tamamilə kəsmişdi. Əksinə sovet dövləti Şərqdə elə İngiltərə kimi işğalçı siyasət yeridir. Bu həqiqətdir, reallıq bundan ibarətdir. Amma Siz, İslam bayrağı altında birləşən inqilabçı dövlətin şanlı qoşunu və təmiz millətin milli yığıncağının yönəticiləri kimi əvvəlki inam, enerji və səbrlə hərəkət etsəniz, Şərq Sizin olacaq. Türkiyə müsəlmanları və Fərqanə döyüşçüləri Sizin ordularınızdır. Çin müsəlmanları Sizin çağırışınıza cavab verərək, Sizə tabe olacaqlar. Çin dövləti Sizin ən sədaqətli dostunuzdur, onlar da Qərb asılılığından qurtarmağa can atırlar.

Əfqanıstan Sizin sədaqətli və bacarıqlı müttəfiqinizdir, İranın Sizin himayənizə ehtiyacı var. Hindistan özünün bərəkətli

dövləti, gəncləri isə öz həyatlarıyla Sizə can atır. Əgər Siz Şərqdə ağıllı rəhbərlik edə bilsəniz, siyasətiniz İngiltərə siyasətindən də üstün olacaq və Siz Şərqa hakim olacaqsınız.

Siz bu günkü vəziyyətə hakim ola bilsəniz, vəziyyət özü Sizin qələbənizi təmin edəcək.

“Şərq xalqlarına!” sözü bolşeviklərin boş vədləridir. Onların vəhşilikləri, ingilislərdən asılılıq bütün bəşəriyyətdə proletariatin köləliyinə və təngə gəlməsinə səbəbdir. Odur ki, hər bir millətin, hər bir fərdin, hər bir məkanın belə azadlığa can atması hədsiz böyükdür, bu isə bu şəraitdə təbiidir.

Şərqlin bütün istismarçılardan azadlığı da Sizin əlinizdədir. Sizin qələbəniz isə Şərqlin əlindədir. Əgər Siz rəhbərlik edə bilsəniz, bütün Türkiyə, bütün Şərq Sizin olacaqdır.

Almaniya da Sizin dostunuz hesab olunur. Belə olan halda (yuxarıda deyilənlər həyata keçərsə) o, Sizdən iqtisadi baxımdan dost olan ölkədən sizə ehtiyacı olan ölkəyə çevriləcəkdir. Digər Avropa ölkələri də həmçinin ya Sizinlə dost olacaq ya da Sizə ziyanlıq verə biləcək durumda olmayacaq. Dünya evinin ən varlı məmləkəti olan Şərqdə işlənməyən və tarımar olan sərvətlər Şərq xalqlarını tamamilə təmin etməyə kafidir. Şərq özünün sərvətlərindən istifadə edərək kənar qüvvə olmadan tədricən Amerika və Almaniyanın mədəniyyətlərinin lazımlı hissəsindən istifadə edərək qalxacaqdır.

Qloballaşan mədəniyyətdən azad olub özlüyünüzü saxlaya bilmək üçün Sizə Karl Marksın “ölçülərinə” müraciət etmək lazım deyil.

Siz ey Türk İnkılabçı Dövləti! Şərq xalqlarına söykənərək və İslam siyasətini əldə rəhbər tutaraq, bütün müsəlman dünyasını dünya mədəniyyətinə özünə məxsusluqla aparın! Bunu insanlığın ləyaqətini, azadlığını və hüquqlarını təmin edən İslam qanunlarını əldə rəhbər tutaraq ədalətli Türk ordularının vasitəsi ilə edin.

Mədəniyyət səhifələrində İslamın qələmi ilə Siz yeni həyatın qanunlarını yazacaqsınız! Bu yer kürəsinin yeni əxlaq, yeni xoşbəxtlik səhifələri olacaqdır. Çünki müsəlman dünyasının yeni mənəvi, sosial çevrilişlərə daha çox ehtiyacı vardır, nəinki inqilabi çevrilişlərə”.

Sonra müəllif izah edir ki, ona görə də “İslamın əlifbası” kitabında yazdıqlarını bu yolu başlamağa bir mayak hesab edir. Müəllif ərsəyə gəlmiş bu kitabın daha bir məziyyətindən söhbət açaraq qeyd edir ki, “sünnilər və şiələr, vəhəbilər və babilər, ortadoksallar və sufilər arasında fikir yekdilliyi və razılığın əmələ gəlməsi üçün bu kitabı mənimsəmək kifayətdir”. Bu saydığımız məsələlər haqqında az-çox bilən adam kitabdakı bəndləri mütləq qiymətləndirəcəkdir. İslam sivilizasiyası əsrlərdir ki digər sivilizasiyalarla yanaşı mövcud olmaqda davam edir. Bu sivilizasiya onu yaradanların həyatlarının işıqlandırmasından, onların nümunəvi əxlaqını sərgiləməkdən tutmuş, İslam incəsənətini, memarlığını, elmini, fəlsəfəsini yaradanların hamısının zəhmətlərini, əqidə və inamlarını, bu yolda verdikləri qeyrət və mücadilələri əhatə edir.

İslam sivilizasiyasının nailiyyətlərini yaşadığı zamana uyğunlaşdırmaq üçün zamanında mücadilə vermiş modernist islahatçı Musa Cərullah Biqiev haqqında tədqiqatlarımız onun müasirlərinin də fəlsəfələrini incələməklə davam edəcək.

Məqalənin ərsəyə gəlməsinə görə birinci növbədə şöbəmizdə hökm sürən dini fəlsəfi, mədəni mühitə, saf niyyətlərinə, məsləhətlərinə görə isə bərabərlərim, hörmətli alim dostlarım Aydın-Əlizadəyə, Elsevər Səmədova, Radif Mustafaya, gənc və bacarıqlı tədqiqatçı Yasəmən Qaraqoyunluya minnətdarlıq bildirirəm.

XX əsrin 50-60-cı illərində erməni diasporasının antitürk fəaliyyəti

Taleh Cəfərov

XX əsrin 30-50-ci illərində beynəlxalq münasibətlər sistemində uzun illərdən bəri davam edən siyasi gərginlik nisbətən mülayimləşməyə başladı. Proses dünyanın bir-birinə əks olan sosial-siyasi sistemlərə bölünməsinin dərinləşməsi, həmçinin Şərq-Qərb ziddiyyətlərinin kəskinləşməsi ilə sistemlərarası qarşıdurmanın qüvvətlənməsi nəticəsində vaxtilə arxa plana atılmış məsələlərin yenidən gündəmə gətirilməsilə davam etdi. Belə ki, kapitalist münasibətlər sistemində özünə layiqli mövqe tutmağa çalışan, gündən-günə güclənən, Yaxın və Orta Şərq ölkələrini Qafqaz və Mərkəzi Asiya ilə birləşdirən Türkiyə Cümhuriyyətinin beynəlx-

alq nüfuzunun sarsıldılmasına qarşı qərbin uzun illər aparmış olduğu çirkin kompaniyalar öz mahiyyətini dəyişməklə növbəti mərhələyə qədəm qoydu. Bu işdə daha çox fəallıq göstərən qüvvələrdən biri də xaricdəki erməni diaspora təşkilatları və onlara himayədarlıq edən dağıdıcı qüvvələr idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1930-cu illərin sonu - 40-cı illərin əvvəllərində ermənilərin uzun sürən miqrasiya prosesi nisbətən sabitləşdi. Bunu dünya müharibəsi təhlükəsinin reallaşması və dünya iqtisadi böhranının davam etməsi ilə əlaqələndirmək olar. Digər tərəfdən də bölgənin Türkiyəyə yaxın olması, dənizlərə

çıxış və eyni iqlim tipinə uyğun olması erməniləri bu ərazilərdə məskunlaşmağa sövq etmişdir. Lakin 1939-cu ilə qədər Anadolunu tərk edən ermənilərin sayında ciddi artım qeydə alınmışdır. Nəticədə Misir, İraq, Fələstin və ətraf ərazilərdə kiçik erməni icmaları meydana gəlməyə başladı. Yaxın Şərq ölkələri ilə yanaşı Avropaya miqrasiya edən ermənilər bu dəfə Kipr, Yunanıstan, Bolqarıstan və Rumıniyadakı erməni diasporasının genişlənməsi və möhkəmlənməsində yaxından iştirak etdilər. Qərblə yanaşı daha çox Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə miqrasiya edən ermənilərin yerli əhali ilə dinc yanaşı yaşaması

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Türk və Şərqi Avropa xalqları tarixi və tarixin tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi, "Oğuz" Müstəqil Araşdırmaçılar Qrupunun İdarə Heyətinin üzvü

üçün əlverişli şərait yaradıldı. Məlumat üçün qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində bir çox iri şəhərlər diaspor həyatının əsas mərkəzləri halına gətirilmiş, sonra bu xüsusiyyət öz mövqeyini yavaş-yavaş itirmişdir. I Dünya müharibəsində İstanbul və Tiflis şəhərləri erməni diasporasının mərkəzi rolunu oynamış, lakin müharibədən sonra bu şəhərləri Paris və Boston əvəz etmişdir. II Dünya müharibəsindən, daha doğrusu, 50-ci illərdən sonra Qahirə, Hələb və Beyrut şəhərləri ön plana çıxmışdır. SSRİ-nin süqutundan sonra erməni diasporasının ağırlıq mərkəzi yenidən qərbə keçmişdir. Bəzi diaspora mütəxəssislərinin fikirlərinə görə, bəhs olunan dövrdə ABŞ-a erməni miqrasiyasının güclənməsi və diasporanın formalaşmasında, eyni zamanda fəaliyyətinin gücləndirilməsində Los-Anceles ermənilərinin mövqeyinin artdığını nəzərə alaraq şəhəri bu gün erməni diasporasının mərkəzi hesab etmək mümkündür.

II Dünya müharibəsi bitdikdən sonra, daha dəqiq desək, 50-ci illərdən sonra Yaxın Şərqə köçmüş erməni miqrantların sosial-siyasi vəziyyəti yenidən pisləşdi. Buna səbəb həmin ölkələrdə baş vermiş ağır sosial-iqtisadi böhran, etnik azlıqların sıxışdırılması, bəzi şərq dövlətlərinin daxili siyasi vəziyyəti ilə bağlı idi. Belə ki, 1952-ci il Misir inqilabı, Livanda vətəndaş müharibəsinin alovlanması, Kiprə Türk ordusunun hərbi müdaxiləsi, İranda İslam inqilabının qələbə qazanması, həmçinin 1980-88-ci illər İran-İraq müharibəsinin ağır sosial-iqtisadi nəticələri və digər amillər buraya köç etmiş ermənilərin yenidən inkişaf etmiş ölkələrə miqrasiyası ilə nəticələndi. Əksər erməni ailələri inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinə, xüsusilə ABŞ-a, Kanadaya, Avstraliyaya, Fransaya, İngiltərəyə və digər ölkələrə köç etdilər. Köç prosesi mərhələli şəkildə icmalar tərəfindən həyata keçirilməkdə idi. Bu işə vaxtilə adlarını qeyd etdiyimiz ölkələrə köç etmiş və orada özlərinə kifayət qədər yüksək şərait

qurmuş iri erməni burjuaziyası da dəstək verməkdə idi. Məskunlaşma prosesinin sürətlə getməsi və erməni icmalarının yerli sosial-siyasi struktura inteqrasiyası onların bu ölkələrdəki mövqeyini bir qədər də möhkəmləndirdi. Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrinə köç etmiş erməni ailələrində doğulub böyüyən və təhsil alan yeni nəsil ermənilər tamamilə o dövlətlərin həyat tərzini, normalarını qəbul etdilər və tam hüquqlu vətəndaşlarına çevrildilər. Amma bütün bunlara baxmayaraq, burada yaşayan yerli ermənilərin əhali ilə qaynayıb-qarışması məsələsi erməni diasporasını narahat edən amillərdən biri idi. Öz milli kimliklərini, özünüdərk hissələrini, dilini, adət-ənənələrini unutmaqda olan yerli ermənilərə Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən köçüb gələn ermənilər dəstək olmağa başladılar. Həmçinin yeni köç etmiş ermənilər də vaxtilə Osmanlı imperiyasına qarşı kin, nifrət hissələri hələ də qaldığı üçün onlar burada ilk növbədə antitürk təbliğatını gücləndirdilər. Yeni nəsil ermənilərdə “qəddar”, “vəhşi Türk” imici formalaşdırmağa çalışan ermənilər daha çox məktəb və kilsələrə yol tapmağa başladılar. Nəzərə alsaq ki, xaricdəki erməni diasporasını vahid mərkəzdən idarə edən kilsə təşkilatlarının bu sahədə kifayət qədər bilik və təcrübəsinin olması da ümumi işi bir qədər də yüngülləşdirmiş oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1923-cü il Lozanna müqaviləsi ilə iflasa uğramış “erməni məsələsi” 60-cı illərdən başlayaraq yenidən gündəmə gətirildi. “Erməni məsələsi”nin bəhs olunan dövrdə gündəmə gətirilməsi heç də səbəbsiz deyildi. Belə ki, II dünya müharibəsindən sonra dağıdılmış, viran edilmiş Avropanın yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsi məsələsi ön plana keçdi. İlk olaraq, 1951-ci ilin aprel ayında Avropa Kömür Səhəsinin bağlanması, daha sonra, 1957-ci ilin mart ayında Romada Avropa Atom Enerjisi Agentliyinin və Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması prosesi başa çatdı. Beləliklə,

Avropanın birləşməsində, bütün iqtisadi sektorları əhatə edəcək qurumların yaradılmasında maraqlı olan ölkələrdən biri olan Türkiyənin bu məkana inteqrasiyasının qarşısını istənilən yolla almağa çalışan ölkələr süni olaraq maneələr yaratmağa başladılar. Məhz bu istiqamətdə ilk maneə “erməni məsələsi” idi.

Bəhs olunan dövrdə erməni milliyətçiliyinin canlanması prosesi davam etməkdə idi. Buna səbəb uzun müddətdən bəri diaspora ilə Ermənistan SSR arasındakı əlaqələrin yenidən qurulması idi. Sovet siyasi rejimi diaspora ilə hökumət arasındakı münasibətləri tənziqləmək üçün bir sıra məsələlərdə son dərəcə ehtiyatlı mövqe nümayiş etdirmişdir. İ. V. Stalinin hakimiyyəti dövründə diasporanın Ermənistan SSR-ə müdaxiləsi aradan qaldırılmış və hər hansı sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin qurulması prosesi son dərəcə məhdudlaşdırılmışdır. Lakin 1962-ci ildə hökumət diasporadan Yerevana tələbələrin gəlməsinə icazə verməyə başladı. Beləliklə, diaspora sistemində formalaşmış yeni nəsillər Ermənistanında təhsil almağa başladılar. Məqsəd bu gənclərin “*tarixi vətən*”lərini tanımaları və dillərini mühavizə etmələri idi. Daha çox Yaxın Şərq və Qərbi ölkələrindən gəlmiş erməni gəncləri Ermənistanlı gənclər üzərində böyük təsir imkanlarına malik olmaqla bütövlükdə milliyətçiliyin canlanmasına yardımçı oldular. Erməni milliyətçiliyinin daha da canlanmasında ikinci ən önəmli məsələ Türk düşmənçiliyi idi. Qeyd edək ki, erməni milliyətçiliyinin daha da güclənməsi diasporanın maraq dairəsində olmaqla yanaşı, həmçinin SSRİ-nin diaspora ilə Türk hakimiyyətinə qarşı birgə mübarizə işinə dəstək olması idi. Türkiyə hakimiyyətinə qarşı erməni diasporası ilə birgə mübarizə aparən SSRİ hökuməti daşnaqların bütün gücünü bu ölkəyə qarşı yönəltməklə rəsmi Moskva ona qarşı yönəlmiş hər hansı təhlükədən uzaq durmağa çalışırdı. Buna səbəb 1952-ci ildə Türkiyənin NATO sıralarına qatılması ilə bağlı

idi. Bundan sonra SSRİ-nin Türkiyəyə olan təzyiqləri aradan qaldırılmış və münasibətlər nisbətən mülayimləşmişdir. Məhz bundan sonra, 60-cı illərdə rəsmi Moskva daşnaqlarla münasibətləri nizama salmış, gərginlik getdikcə azalmışdır. Əksinə, Sovet hökuməti erməni tarixində xidmətləri olmuş şəxslərin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün bir sıra iri şəhərlərdə, mərkəzi meydanlarda memarlıq abidələri ucaldılmasına qərar vermiş, nümayiş və mitinqlərin keçirilməsinə icazə verilmişdir. SSRİ Hökuməti eyni zamanda diaspora daxilində yaranmış qütbləşmənin aradan qaldırılması istiqamətində də səylərini gücləndirmişdir. Məhz hər iki qüvvənin birgə səyləri nəticəsində “*Hayreniki Dzain*” (Ana vətənin səsi) adında yeni bir jurnal işıq üzü gördü. Nəticədə, diasporanı təmsil edən partiya və təşkilatlar arasındakı birgə fəaliyyətlər güclənmiş, həm də diaspora ilə Ermənistan arasındakı bağlar daha da möhkəmləndirilmişdir. Hər iki bağın möhkəmləndirilməsində ümumi məqsəd Türk düşmənçiliyi idi. (sedat Laçın, səh. 408)

II Dünya müharibəsindən sonra Türkiyənin Şərq vilayətlərinin SSRİ-yə birləşdirilməsini həll etmək üçün sovet rəhbərləri ilk növbədə bütün dünyaya səpələnmiş çoxsaylı erməni əhalisinin potensialından istifadə etməklə bu torpaqların Sovet ittifaqına birləşdirilməsində ABŞ, Britaniya kimi böyük dövlətlərin razılığını almaq istəyirdilər. (Necla Bağgün “*Türk-Erməni ilişkileri*”, İstanbul, 1973, 154 s.) Bu torpaqlar barədə sovet planının baş tutacağı təqdirdə, geri alınacaq ərazilərin məskunlaşdırılması problemi də həll edilmiş, həmin torpaqlarda məskunlaşma problemi vaxtı ilə Türkiyə ərazisindən xarici ölkələrə miqrasiya etmiş ermənilər vasitəsilə həll edilməli idi. Sovet rəhbərləri Türkiyədən torpaq məsələsini qaldırarkən bunu “*tarixi ədalət*” bərpası kimi qiymətləndirirdilər. (Əsəd Qurbanlı Sovet Türkiyə münasibətlərində “*Erməni Məsələsi*” və onun Azərbaycanlıların deportasiyasına

təsiri (1945-1947-ci ilər), “*Dirçəliş XXI-əsr, səh. 385*”)

İ. V. Stalin antitürkiyə siysətində erməni komitə və təşkilatlarından istifadə edir, bütün dünya ermənilərini ayağa qaldırmağa səy göstərirdi. Dövlət başçısı bu məsələdə daha çox Eçmiədzin kilsəsinin imkanlarından istifadə etməyə çalışırdı. “*İtirilmiş torpaq*”ların geri qaytarılmasında kilsənin imkanları daha geniş idi və “*azad ediləcək*” ərazilər məsələsində kilsə öz imkan və vasitələri ilə çox böyük iş görə bilirdi. Vaxtilə çar Rusiyası ilə Eçmiədzin kilsəsi arasında qurulmuş sıx münasibətlər bir müddət aradan sonra yenidən bərpa olunmağa başladı. Bu sovet hökumətinin maraqlarından irəli gəlsə də əslində burada qazanan əsas tərəf Eçmiədzin kilsəsi və erməni maraqları idi.

II Dünya müharibəsi və ondan sonrakı dövrdə SSRİ-nin Türkiyə siyasətində “*erməni məsələsi*”nin yenidən siyasətə qayıdışı ilə Eçmiədzin kilsə xadimləri də özlərini və fəaliyyətlərini bu işə səfərbər etdilər. Çünki bu zaman Eçmiədzin kilsəsi öz fəaliyyətini qeyri-rəsmi formada davam etdirdiyindən kilsə xadimləri yaranmış bu fürsətdən lazımınca istifadə edərək hökumətlə münasibətləri yüksək səviyyədə qurmağa can atırdılar. Belə ki, həmin dövrdə kilsə başçısının müavini Gevork Çerokçyan İ. V. Stalinlə şəxsi münasibətlər qura bilmiş, kilsə həm də ianə yığımında fəal rol oynayırdı. Belə olan şəraitdə G. Çerokçyan dövlət başçısı ilə kilsənin bərpası istiqamətində danışıqlar aparır, kilsənin yenidən bərpasına çalışırdılar. Bu danışıqlar nəhayət, 1945-ci ildə Sovet-Türkiyə münasibətlərinin gərginləşdiyi, Türkiyənin Şərqlə vilayətlərinə sovet iddiaları şəraitində öz nəticəsini göstərdi. SSRİ XKS-nin sədri İ. Stalin 1945-ci il aprelin 19-da Eçmiədzin kilsəsinin rəsmi fəaliyyətinə icazə verdi. G. Gerokçyan yeni katalikos seçildi. (Erməni komitələrinin İhtilal Hərəkətləri. Ankara, 1981, 201 səh.).

Qondarma “*erməni soyqırımı*”nın 50-ci

ildönümü yaxınlaşdıqca diaspora təşkilatları daxilindəki gərginlik daha da güclənməkdə idi. Kilsə rəhbərləri ilə diaspora təşkilatları arasındakı fikir ayrılıqları da artmaqda idi. 1964-cü ilin 16 avqustunda Ermənistanda fəaliyyət göstərən və SSRİ DTK-nın nəzarətində olan ermənilərin böyük patriarxı, Eçmiədzin Katalikosu I Vazgenin təhqir dolu bəyanatı yayımlandı. Üç gün sonra 19 avqust 1964-cü ildə mərkəzi Livanda yerləşən və ABŞ-ın MKİ-nin nəzarətində olan Antilyas Patriarxı və yaxud “*Böyük Kilikiya Katalikosu*” I Xoren tərəfindən daha geniş məzmununda bir bəyanat yayımlandı. Bəyanatların hər ikisində hər iki patriarx 1915-ci il uydurma “*erməni soyqırımı*”nın 50-ci ildönümünün yaxınlaşdığını fürsət bilərək dünya ermənilərini Türkiyəyə qarşı səfərbər etdilər. Məhz bu iki şəxsin dünya ermənilərinə səslənən bəyanatları Türkiyənin mühüm siyasi dairələri tərəfindən narahatlıqla qarşılandı. Məhz Türk hakim dairələrinin bu bəyanatlara münasibətində hər iki dövlət arasında mülayimləşən münasibətlərə xələl gətiriləcəyi vurğulanırdı. Belə ki, ilk olaraq “*Böyük Patriarx*” I Vazgenin dünya ermənilərinə səslənən fikirlərini təhlil etdiyimiz zaman burada açıq-aşkar Türk düşmənçiliyini, barbarlığını görmək mümkündür. I Vazgen Kilikiya, Qüds və İstanbulda yerləşən patriarxlıqlara və eyni zamanda bütün erməni xalqına səsləndirmiş olduğu fikirlərdə əsasən, 1915-ci ildə baş vermiş hadisələr zamanı Türklər tərəfindən 2 milyona qədər erməninin qətlə yetirildiyi və “*böyük faciə*”nin 50-ci ildönümünün yaxınlaşdığı xatırladılır, həmçinin bu faciənin məhz Türklər tərəfindən qabaqcadan planlandırılmış və həyata keçirilmiş olduğunu irəli sürürdü. Bir qədər də irəli gedərək erməni memarlar tərəfindən salınmış kənd, qəsəbə və kilsələrin yerlə-yeksan edildiyi də vurğulanırdı. I Vazgenin erməni xalqına yazmış olduğu bəyanatda xüsusilə aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılırdı:

1. Bütün erməni kilsələri və erməni xalqı yaxınlaşmaqda olan 1965-ci ili *“beynəlxalq matəm və dua ili”* elan etməlidir.

2. Bütün erməni kilsələrində 24 aprel günü dini mərasimlər keçirilməli və şəhidlər üçün dua oxunmalıdır.

3. Şəhidlərin ruhunu yaşatmaq üçün bütün erməni kilsələrinə təcili yanacaq lampaları qoyulmalı və hər il 24 apreldə dini anım mərasimləri təşkil olunmalıdır.

4. Aprel *“soyqırımı”*ni anmaq üçün istisnasız bütün erməni birlikləri və koloniyaları, erməni dərəcələri əl-ələ verib ermənilər və erməni olmayanlar üçün izdihamlı mitinqlər, nümayişlər, konfranslar keçirməli və ədəbiyyat sərgiləri təşkil olunmalıdır.

5. Erməni dini icmaları, beynəlxalq təşkilatları, tarix, ədəbiyyat və mədəniyyət dərəcələri və erməni mətbuatı *“böyük soyqırım”*da canlarını vermiş olan ermənilərin müqəddəs xatirələrini sözlə və həqiqəti canlandıraraq yaşatmaq üçün tarixi dəlilləri, sənədləri, araşdırmaları, xatirələri, erməni və erməni olmayan yazarların ədəbiyyat və sənət əsərlərini yayımlamağı vacib bir məsələ bilməlidirlər.

Mərkəzi Livanda yerləşən Antilyas və yaxud da Kilikiya Patriarxı I Xorenin bəyanatı da eyni ilə I Vazgenin çağırışları ilə üst-üstə düşürdü və bir növ onun təkrarı idi. Eyni ilə I Xoren də bütün erməni xalqına səslənərək böyük aprel faciəsində bir milyondan artıq ermənin öldürüldüyünü, insanların ermənilik ruhunu əbədiyyən yaşatmaq üçün can verdiklərini bildirir. I Vazgendən fərqli olaraq I Xoren *“böyük faciə”* zamanı 1 milyon erməninin məhv edildiyini qeyd edir. Həmçinin, I Xoren 24 aprel tarixinin ermənilik üçün bir matəm günündən daha çox bir zəfər gününə çevrilməsinə çalışır. Erməni xalqı 1965-ci ilini *“birlik və qardaşlıq ili elan etməli, apardığı mücadilədən zəfərlə çıxmalıdır”* deyirdi. I Xoren xüsusilə, vahid erməni xalqının, vahid erməni

mədəniyyətinin, tarixinin, erməni dilinin, erməni dininin, vahid erməni kilsəsinin, vahid erməni yurdunun olmasını arzu-istək olaraq qeyd edir. Əsas erməni hədəflərindən olan Ağrı dağının erməni yurdu olacağına inamını gizlətmir. Görkəmli Türk tarixçisi Bilal Şimşir yazır ki, *“hər iki patriarx dünya ermənilərinə Ağrı dağını və Türkiyəni hədəf kimi göstərdilər. Daha doğrusu, Eçmiədzin Patriarxı I Xoren 1915-ci il köçürülməsini qeyd edərək Türkiyə Cümhuriyyətinə açıq şəkildə müharibə elan etdi. Bu patriarxlar xüsusilə, Eçmiədzin patriarxı erməni camaatının gözündə papa kimidir, onların hər bir çağırışı əmr sayılır və dindar olsun-olmasın hər kəs bu çağırışa tabe olmağı dini və milli vəzifə olaraq qəbul edir”*.

Qafqaz diasporları arasında əməkdaşlıq

Zaur ƏLİYEV*

Son 20 ildə ilk dəfə olaraq Qafqaz siyasətində regiondakı etnik kimlik, superetnos maraqları qabardılmağa başlandı.

Giriş: Qafqaz – Xəzər və Qara dəniz arasında dağ sisteminin əmələ gətirdiyi, Avropa ilə Asiya qitəsinin sərhəddində yerləşən coğrafi rayon. Böyük Qafqaz sıra dağları bölgəni Şimali Qafqaz və Cənubi Qafqaza ayırır. Ta qədimdən Qafqaz Bizans İmperiyası, Sasanilər, Ərəb Xilafəti, Qızıl Orda, Rusiya İmperiyası və Avropa kimi qüvvələrin siyasi və mədəni toqquşmasına şahidlik etmişdir ancaq heç biri bu əraziyə tamamilə hökm etməyə nail olmamışdır. Bölgə zəngin yeraltı xam maddə ehtiyatına sahibdir və tarixi olaraq ticarət yollarının kəsişmə nöqtəsi olmuşdur. Tarixi İpək Yolu buradan keçmişdir. Burada da böyük kütlələrin hərəkətinə əlverişli keçid yoxdur. Beləcə Qərb və Orta Qafqazlar dik, son dərəcə kələ-kötür və keçid verməyən xüsusiyyətləri səbəbiylə Rusiyaya qarşı müqavimət göstərən Qafqazlıların son sığınacaqlarını təşkil etmişdir. Şərqi Qafqazlar isə, Daryal Keçidindən Abşeron Yarımadasına qədər uzanır. Burada yaşayan xalqlar dillərinə görə 3 qrupa bölünür:

- Türk xalqları: azərbaycanlılar, qaraçaylılar, balkarlar, kumıklar, noğaylar, qumuqlar.

- Hind-Avropa xalqları: ermənilər, tatlar, dağ yəhudiləri, talışlar, osetinlər və ruslar.

- Qafqaz dilli xalqlar: abxazlar, adıgeylər, çərkəzlər, kabardinlər, çeçenlər, inquşlar, ləzgilər, avarlar, darginlər, laklar, gürcülər və başqları.

İslam (şialik və sünnilik) və xristian dinləri əsas dinlərdir. Müsəvilik dininin nümayəndələri də mövcüddür. Tarixi olaraq Qafqaz atəşpərəstlik dininin mərkəzlərindən sayılır.

Türk (azərbaycanlı, kumuk, noqay, qaraçay, balkar, Ahısqa Türkləri, toplam sayları 9 milyon 500 min nəfər), gürcü (sakartvelos, minqrel, svan, acara, imeret, xevsur, toplam sayları 3 milyon 700 min), çərkəz (abaza, abxaz, şapsuq, kabardin, çərkəz, adıgey, ubıx, toplam sayları 600 min), avar (andi, axvax, baqulal, botlix, qodoberi, karatin, tindal, çamalal, bejtin, ginux, qunzib, xvarşi, tsez, didoy, koysu, arçi, toplam sayları 785 min), ləzgi (aqul, arçi, budux, qırız, ləzgi, tabasaran, udin, tsaxur, xınalıq, rutul, tabasaran, toplam sayları 437 min), vaynax (çeçen, inquş, toplam sayları 1 milyon) anlamında etnosları kimi qəbul olunmaqdadır.

Bu xalqların xaricdə Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra miqrasiya etməsi nəticəsində onların icma və birlikləri yaranmışdır. Hazırda Avropa dövlətlərində 1996-cı ildən bu günə kimi məskunlaşmış 150 min çeçen, 25 min inquş, 100 mindən yuxarı gürcü, 30 min çərkəz (kabarda, çərkəz, çapsuq, abaza, abxaz, adıgey), 125 minə yaxın dağıstanlı, 180 mindən çox azərbaycanlı mühacir yaşayır. Onların çoxu Qafqazda Rusiya tərəfindən gündəmə gətirilmiş və idarəolunan etnik münaqişələrin, savaşların “*sayəsində*”, eləcə də ağır siyasi-sosial həyat tərzindən məcburi şəkildə mühacirətə getmiş vətəndaşlardır.

Qafqaz siyasətində bütün xalqları bir platformaya gətirmək yeni ideya deyil. Son illər gürcü siyasətçiləri bu yöndə fəallıq göstərməyə başlayıblar. Bir sıra diqqəti çəkən siyasi tədbirlər həyata keçirilib. Bu sırada - 2006-cı ildə Fransanın Strasburq şəhərində Avropa Şurası Parlamentinin binasında “*Qafqaz Xalqları Konfederasiyası*” təsis olunub (lideri Vladimir Xmelidze), 2008-ci il 21 sentyabr tarixində Tbil-

AMEA, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun “Politologiya və Siyasi sosiologiya” şöbəsinin elmi işçisi

isidə "Bizim Vətən Partiyası"nın təşəbbüsü ilə "Qafqaz Xalqları Konfederasiyası" (lideri Tamaz Ququnişvili), 2009-cu il martın 1-də Avstriyanın paytaxtı Vyanada "Qafqaz Xalqları Konfederasiyası" yaradılıb (lideri Zaal Kasrelişvili).

Bu prosesin həlli yönündə artıq Qərbdə Quzey Qafqazla bağlı bir sıra qurumların yaranması, onların regiona yönəlik fəaliyyət dairəsinin infrastrukturalarının qurulması, ən azından informasiya mühitinin formalaşması yönündə çox ciddi addımlar atılmaqdadır. "Azadlıq" radiosunun gündəlik avar, çeçen və ləzgi dillərində, "Alman dalğası" radiosunun Quzey Qafqazla bağlı analitik icmal proqramları, "Kavkaz - TV" kanalının (Gürcüstan) Quzey Qafqaza yönəlik təbliğat şəbəkəsinə çevrilməsi, Danimarkada yaradılan "Azad Qafqaz" İctimai-Siyasi Hərəkəti, Polşada "Qafqaz Birliyi Hərəkəti" vaynax (çeçen-inquş), çərkəz, gürcü və alan (balkar-qaraçay) diaspor təşkilatlarının fəallaşması, həmin xalqlara məxsus ictimai institutların yaranması tədricən regiona öz təsirini göstərməkdədir.

Belə ki, Türkiyədə 48 Qafqaz diaspor təşkilatları birləşərək "Qafqaz Diaspor Təşkilatlarının Federasiyası"nı yaradıblar. Bu güclü qurumun maliyyə imkanları hesabına indi onlarca internet qəzetləri, radio və televiziya kanalları yaradılıb. Hər il onlarca kitablar nəşr olunmaqdadır.

Eyni zamanda, dünyanın digər dövlətlərindəki diaspor təşkilatlarını da öz çevrələrində birləşdirməyə nail olublar. Kremlə qorxudan amillərdən biri də İsrail və ABŞ-dakı Adige diaspor təşkilatlarının Quzey Qafqaz siyasətlərinin bu dövlətlərin maraqları ilə uzlaşmasıdır. Dünyanın 50 dövlətində yaşayan adigelərin bir araya gətirilib də "Unrepresented Nations and Peoples Organization" (BMT-nin nəzdində dövlətləri olmayan xalqların nümayəndəliyində təmsil olunmaları təmin edilib) təşkilatında birləşiblər.

Bundan yararlanaraq özlərinin milli hüquqlarına əməl olunmasını bir şərt kimi irəli sürürlər. Artıq ərəb dövlətləri də bu yöndə aktivləşiblər. İordaniyada dünya çərkəzlərinin əsas

milli tribunası kimi dəyərləndirilən "National Adiga Radio Television" kanalının aktiv fəaliyyətləri sayəsində Suriya, İordaniya, Misir, İsrail, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Türkiyə, eləcə də bütün Quzey Qafqaz regionlarında diqqətlə izlənilməkdədir.

"Federation of European Circassians" qurumu Avropada yaşayan bütün çərkəzləri öz sıralarında birləşdirə bilibdir. Çərkəz diaspor təşkilatları artıq Rusiyanı təhdid edirlər "Çərkəzlərin Böyük və Azad Birliyi" təşkilatının nəzdində dünyanın 50-dən çox dövlətində mövcud olan çərkəz diaspor təşkilatları artıq son illər öz tarixi torpaqları barəsində açıq şəkildə siyasi iradə nümayiş etdirməkdədirlər.

2002-ci ildən etibarən Qafqaz kökənli toplusu ilk sırada özlərinin malik olduqları mədəni və ictimai mərkəzlərini yaratmağa, bununla da beynəlxalq aləmin hüquq normaları çərçivəsində mənsub olduqları tarixi regionun problemlərinin üstün səviyyədə həlli istiqamətində hərəkatə keçiblər. Faktik olaraq, bu ictimai qurumları təmsil edənlər arasında azərbaycanlılar, gürcülər, çeçenlər və inquşlar daha aktiv görünürlər.

Azərbaycanın ərəzilərinin işğalı və Xocalı soyqırımını kimi həqiqətlərin tanınması üçün təşkilatlanmış şəkildə müntəzəm olaraq mitinqlərin, piketlərin, digər ictimai-siyasi aksiyaların keçirilməsi, elmi konfransların təşkili, kitabların, dərgilərin nəşri, beynəlxalq səviyyədə işlək dillərdə internet səhifələrinin yaradılması, beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə bu problemlərin gündəmə gətirilməsi yönündə aparılan fəaliyyətlər faktiki olaraq yeni bir mərhələdir.

2008-ci ilin avqustunda Rusiyaya məxsus hərbi qüvvələrin Güney Osetiyaya və sonra da Gürcüstanın paytaxtı Tiflisin 30 km-nə qədər gəlməsi, beynəlxalq səviyyədə bu müdaxiləyə qarşı dirənişlər də güclənmiş oldu. Avropa Birliyi beynəlxalq qurumların dəstəyi ilə ilk dəfə Rusiyaya məxsus hərbi qüvvələrin işğal etdiyi regiondan çox asanlıqla, qısa bir zamanda dıxlanmasını təmin edə bildi. Məhz bu aksiyadan sonra Azərbaycan, Çeçen-İçkeriya, İnquşetiya, Dağıs-

tan, Kabarda-Balkar, Qaraçay-Çərkəz, Adıgey respublikalarında Rusiya tərəfindən idarəolunan xalqlararası münaqişələrə münasibətlər də tamam dəyişdi.

Son 15 ildə Avropada Qafqaz kökənli əski diaspor təşkilatları və yeni mühacirlərin birləşmə prosesi xeyli dərəcədə sürətlənib. Bu sırada özəlliklə gürcü, çeçen, inquş və azərbaycanlı mühacir təşkilatlarının arasında dərin uzlaşma müşahidə olunur. Bu xalqları təmsil edən ictimai qurumlar ötən il Danimarkanın Herlev şəhərində *“Azad Qafqaz”* İctimai-Siyasi Hərəkatı adlı qurum təsis ediblər. Yeni qurum 2010-cu ilin fevralın 19-20-də paytaxt Kopenhagendə Avropa Qafqaz Diaspor Təşkilatlarının Birləşmiş Qurultayını keçirmişdir.

Bunun ardınca isə fevralın 23-də Kopenhagendə qurultay iştirakçıları *“Xocalı soyqırımı”* və *“Çeçen soyqırımı”* xatirəsinə həsr olunmuş küçə yürüşləri təşkil ediblər. Bu yürüşlərə Avropada fəaliyyət göstərən insan hüquqlarının müdafiəsi və Qafqaz diaspor təşkilatları da qatılacaqlar. *“Azad Qafqaz”* İctimai-Siyasi Hərəkatının faktiki olaraq dünyanın bir sıra dövlətlərində nümayəndəlikləri də yaradılıb.

Mərkəzi qərargahı Danimarkanın Herlev şəhərində yerləşən *“Azad Qafqaz”* İctimai-Siyasi Hərəkatının əsas hədəfi Rusiyanın Qafqazda neoimperiya siyasətinin gizlilərini regionda yaşayan xalqlara anlatmaq, tarix boyu Moskvadan yönəldilən antiqafqaz siyasətinin bütün çalarlarını gündəmə gətirməklə yanaşı, həm də Qafqaz xalqlarının regionda hər hansı bir dövlətin imperiya siyasəti təşəbbüslərinə qarşı birgə mübarizə və dirənişlər aparmaqdır.

Bu qurumun rəhbərliyinin fikrincə, Gürcüstan, Azərbaycan və Çeçenistanın ayrı-ayrılıqda Rusiyanın müxtəlif vasitələrlə onlara qarşı apardığı soyqırım siyasətinə, bu xalqların ərazilərinin işğalına qarşı aparılan mübarizələrin heç bir effekti yoxdur. Buna görə də ümumqafqaz müstəvisində gündəmə gətirilən uzlaşmış fəaliyyət proqramları sayəsində Rusiyanın ənənəvi imperiya siyasətinin qarşısını almaq

mümkündür.

Son dövrlərdə isə 52 ölkədə gürcü diasporu ilə Azərbaycan diasporunun əlaqələr qurulduğunu qətiyyətlə demək olar. Onların müxtəlif ölkələrdə təşkilatlanmasına və fəaliyyətinə digər xalqların diasporları, o cümlədən Azərbaycan icma və cəmiyyətləri zəruri dəstək göstərilir. Ayrı-ayrı ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan və gürcü diaspor təşkilatlarının əməkdaşlığının inkişafı məqsədilə müvafiq dövlət qurumları arasında memorandum imzalanması təklifi bu gün Diasporla iş üzrə Dövlət Komitəsi və Gürcüstanın Diaspor işləri üzrə Dövlət Nazirliyi arasında memorandum imzalanmasına dair danışıqlar gedir.

Hal-hazırda Avropada Qafqaz diasporu ilə Azərbaycan diasporunun birgə əməkdaşlığı aşağıdakı istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Kitab nəşrlərini, kinomatoqrafik, elektron xüsusiləşmiş kitabxananın və həmçinin Qafqaz regionu ilə bağlı dövrü mətbuatın açılması.

2. Konfransların, seminarların, praktikum-seminarların, görüşlərin, müəzirlərin və həmçinin hesabatların və başqa elmi və təhsil tədbirlərinin təşkili.

3. Sərgi salonlarının, konsertlərin, festivalların və həmçinin başqa mədəni və artistik tədbirlərin təşkili.

4. Qafqaz dövlətləri məzunlarına, tələbələrinə və doktorantlara kömək göstərilməsi. Avropa, Azərbaycan, Gürcüstan və digər dövlətlər və muxtar respublikalar arasında tələbə və elmi mübadilənin təşkili.

5. Qafqaz haqqında biliyin, nəşriyyat və bilik fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi; Qafqaz KİV –ləri ilə məlumat əməkdaşlığı.

6. Turist qrupları, artist, ticarət-təsərrüfat, idman və həmçinin başqa xüsusiləşmiş səfərlərin təşkili.

7. Qafqaz təşkilatları arasında əməkdaşlığın dəstəklənməsi.

8. Dünyada olan Azərbaycan, Gürcüstan və digər xalqların diasporları ilə əməkdaşlıq.

İmam Qəzalinin “böyük cihadı”

İradə Zərqan

Döyüşdən sonra adi məişət qayğılarına dönən ümmətinə İslam peyğəmbəri Muhamməd (s) demişdi:

“Kiçik cihaddan qayıtdıq böyük cihada.”

Bu hədis cihad anlayışının dərki üçün açar hesab oluna bilər. Düşmənlə mübarizə, ölüm-dirim savaşı kiçik cihad (cəhd etmə) hesab olunursa, bunu cihadın daha asan, yaxud qısa hissəsi kimi də başa düşmək olar. Deməli daha məsuliyyətli və çətin mübarizə sərhəddin və düşmənin açıq görünmədiyi şəraitdədir. Hədisdə uzun sürən və davamlı olan böyük cihadın önəmi xüsusi vurğulanır. Bəs cihadın əsası və daha önəmlisi olan böyük cihad nədir?

Müasir dünyada cihad kəlməsini müxtəlif məqsədlər naminə işlədənlərə, həmçinin terroru İslamla əlaqələndirən qüvvələrə hələ XI əsrdə Şərqi nufuzlu din xadimi Əbu Hamid Qəzalinin əsərlərində mükəmməl fəlsəfi cavab verilmişdir. O yazır: *“Bu, qurtuluş - iman, əxlaq, ixlas, elm və ibadət - nəfslə edilən böyük cihaddır, müsəlman - əxlaq və fəzilət sahibi yetişdirmək metodudur”*.

“Ən gözəl söz - Allah kəlamı (Qurani-Kərim), ən gözəl yol Muhamməd (ə) yoludur” əqidəsinə vəqif olan XI əsr ilahiyyat alimi, Hüccət əl-İslam Zəyn əd-din İmam Qəzalini (1058-1112) 4 cildlik təsəvvüfi-fəlsəfi traktat – *“İhya ulüm əd-din”* əsərini yazmağa vadar edən də məhz cihadın məzmunu düşüncəsidir. Həmin əsər haqqında Katib Çələbi: *“bütün din kitabları*

məhv olsa, tək Qəzalinin “İhya...”sı İslamı anlatmağa yetər” - qənaətinə gəlmiş, Taşköprülüzadə: *“Bu əsər dünyada təsnif olunan kitabların ən böyüyü, məzmun və tərtib cəhətindən ən gözəli, ifadəsi ən mükəmməl, faydası ən çox olanıdır”* - demişdir. Tacəddin Sübhü *“Təbəqat əş-şafiyə əl-kubra”* əsərində yazır: *“Dünyaya daha bir peyğəmbər gəlsə idi, o, əlbəttə Qəzali olardı”*. *“İhya ulüm əd-din”*i oxuyub öyrənən insan - xüsusi din və təsəvvüf təhsili almaq səviyyəsinə yüksəlir, İslamın dərinliklərini, sirlərini kəşf edir. 14 əsrlik İslam tarixi boyunca yazılmış ən böyük dini-irşad kitabı insanlara mənalı, Allah üçün məqbul yolu göstərməkdə, ortaya universal, fəlsəfi bir metod qoymaqladır. *“İhya ulüm əd-din”* əsəri Qəzalinin böyük cihadı - cəmiyyətin mənəvi böhrandan xilas yolundakı xidmətlərinin yazılı abidəsidir. Təsədüfi deyil ki, elmi mənbə və tədqiqatlarda onu peyğəmbərlə müqayisə edirlər. Qəzali təlimi cəmiyyətin bütün təbəqələrini birləşməyə, rifaha və tərəqqiyə, qarşılıqlı anlaşmaya cəlb edir. Əsər müasir dövrdə cihad anlayışının tədqiqi və təqdimi nöqtəyi-nəzərindən, habelə cəmiyyətdə dözümlülük prinsipinin formalaşması baxımından əhəmiyyətlidir.

Hazırda cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmayan, lakin İslamda elmdən sonra dəyər verilən ikinci yüksək keyfiyyət – cihaddır. Başqa bir deyimə görə isə cihad - *“İslamın zirvəsi”* hesab olunur. Qəzali insanın elmi, ibadəti və cihad arasında labüd əlaqə

AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu-nun Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfi problemləri şöbəsinin b.e. işçisi, fəlsəfə doktoru

görürdü: “*Elm almaq ibadət, elm öyrətmək cihaddır*”. Qəzalinin mövqeyi belədir ki, elmə əməldə, yəni nəzəriyyənin həyata keçməsində insan həm nəfsi, həm də dünya ilə əlaqədar bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. O, nəfs dedikdə - insanın fitrəti, qabiliyyəti ilə bağlı, dünya dedikdə - konkret halda cəmiyyətə xas olan, o cümlədən adət-ənənə kimi insanın qanına işləmiş amilləri nəzərdə tuturdu. Bu çətinlikləri dəf edərək elmə əməl etmək və bu müqəddəs missiyanı başqalarına da öyrətmək, həqiqətən cihaddır.

Muhamməd Qəzalinin sufi həyatını “böyük cihad” adlandırmaq olar. O, ixlasa və qurtuluşu nail olmaq üçün Nizamiyyə mədrəsəsindəki mövqeyini, elm və mühazirə kürsüsünü, 300-dən artıq tələbəsini könüllü tərk etmiş, dərviş libasına bürünüb inzivaya çəkilməmiş, “böyük cihad”a başlamışdı: nəfsi-əmmarə, nəfsi-ləvvamə dərəcələrindən keçərək, nəfsi-mülhimə, nəfsi-mutməinnə, nəfsi-raziyə, nəfsi-mərziyə, nəfsi-kamilə məqamlarına yüksəlməyə can atırdı.

Müasir dini-fəlsəfi ədəbiyyatda “*cihad*” sözünün hərfi mənası – cəhd etmək, səy göstərmək, mübarizə etməkdir. Lüğətlərdə müqəddəs müharibə, din uğrunda müharibə kimi izah edilir. Cihadın bəzi müsəlman ölkələrində xalq kütlələrinin müstəmləkəçilər əleyhinə kortəbii mübarizəsinin ideoloji əsası olduğu vurğulanır. Müsəlmanların təcavüzkarlara qarşı mübarizədə “*cihad*” şüarından istifadə etmələri barədə kifayət qədər dəlil gətirmək olar. Lakin bu kəlmənin mahiyyətində, həqiqətənmi silahlı mübarizə, qan-qada tələbi durur? Axı Qurani-Kərimdə, yetərincə başqa kəlmələrdən – “*qital*”, “*hərb*”, “*fəth*” və s.dən istifadə olunur. Qurani-Kərimdə xeyirin, ədalətin, rifah və asayişin bərqərar olunması, habelə, alınmış torpağın qaytarılması naminə aparılan vu-

ruşma “*cihad*” deyil, “*fəth*” kəlməsi ilə, iki tərəf arasındakı döyüş isə “*hərb*” kəlməsi ilə ifadə olunur. “*Müharibə*” sözü, məhz “*hərb*” kəlməsindəndir.

Cihad anlayışının Qurani-Kərimdə işlənməsinə baxaq: “*Allah yolunda layiqincə cihad edin. O (Allah) sizi seçdi və dində sizin üçün heç bir çətinlik yeri qoymadı – atanız İbrahimin dini kimi. Allah bundan əvvəl də, bunda (Quranda) da sizə müsəlman adını verdi ki, Peyğəmbər sizə, siz də insanlara şahid olasınız. Elə isə namaz qılın, zəkat verin və Allaha sığının. Allah sizin ixtiyar sahibinizdir. O nə yaxşı ixtiyar sahibi, necə də gözəl imdada yetəndir!*.”

“*Nisə*” surəsi 77-ci ayətdə həmin fikrə daha təkidlə, bir daha qayıdılır.

Cihad – savaştan əl çəkmək, namaz qılmaq, zəkat vermək, insanlardan yox, Allahdan qorxmağa çağırışı ifadə edir. Adətən insan canına qəsd olunmasından qorxdığı zaman (təhlükə qarşısında), yalnız cisminin müdafiəsi haqqında düşünür və Allahın buyurduğunu (ibadəti – İ.Z.) unudur. Peyğəmbərlər (Allahın buyurduqlarına siddiq ilə əməl edənlər) bu cəhətdən fərqlidirlər. Heç bir təhlükə, yaxud şirnikləndirici hal onları iman-əməl vəhdətindən ayıra bilməz və onların gücü də elə bundadır. Musa(ə) ölüm təhlükəsi altında Fironun hüzurunda doğru söz söyləməkdən çəkinməmişdi. Hədisdə deyilir: “*Bir nəfər Muhamməd(ə)dan soruşur: Hansı cihad daha dəyərlidir? O, cavab verir ki, “Zalım sultanın yanında - doğru söz”*”. Deməli, cihad – sözlə, nəzəriyyə ilə, elmlə və bunların daxilində, mahiyyətində yerləşən imanla təzahür edir.

Elmi qılıncla müqayisə edən Qəzalini müdrikliyi və kəskinliyinə, sözü qılınca kimi ehtiyatla işlətdiyinə görə “*İslamın fikir*

qılıncı” adlandırırlar.

“İnsan daima İlahi Həqiqəti dərk etməyə can atsa da, bu yolda qazandığı biliklər onu məqsədinə yalnız bu və ya digər dərəcədə yaxınlaşdırır. Çünki insanın idrak və fəaliyyətləri məhduddur. Yalnız Allah hər cəhətdən mütləq kamilliyə malikdir, insan aqlının məhsulu olan hər hansı bir təlim həqiqəti tam mənasında ifadə edə bilməz.” Qəzaliyə görə Qurani-Kərim - birbaşa, düz, insan zəkasının məhsulu olan elmlər isə dolayı yolla Allahın dərkinə aparır. Dolayı yolda azmaq asan olduğundan insan Qurani-Kərimə əməl etməlidir. Deyilənləri həyata keçirmək, reallaşdırmaq üçün isə “böyük cihad” gərəkdir.

Qəzali “Ey oğul” əsərində cihad mövzusunda fikrini əsaslandırmaq üçün yazırdı: “Qurani-kərimdə buyurulur: *İnsana ancaq öz əməli, öz zəhməti qalar!*” “*Hər kim Rəbbinə qovuşmağı umursa, saleh bir əməl işləsin*”. Qəzali “Ey oğul” əsərində Quranın 19-cu surəsinin “*Onlar ki, namazı zay etdilər; şəhvət ardına düşdülər, Biz onları cəhənnəmə atacağıq: ancaq tövbə edib imana gələn və saleh əməl işləyənlər müstəsna. Məhz bunlar zərrə qədər halları enməyərək cənnətə girəcəklər*” ayətlərinin cihada açıqlama olduğunu qeyd edir. O, fikrini əsaslandırmaq üçün daha sonra hədisə müraciət edir: “*İslam dini beş təməl üzərində qurulmuşdur: Allahdan başqa yaradıcı olmadığına, Muhamməd(s)in Allahın qulu və rasulu olduğuna şəhadət etmək, namaz qılmaq, zəkat vermək, ramazan orucunu tutmaq, imkan daxilində Həccə getmək*”. Deməli, cihad – Allahın buyurduğu iman-əməl vəhdətidir.

Qəzali həmin əsərində iman və əməl, nəfs tərbiyəsi, ibadət və itaət mövzularının təhlilindən, sufilər - Şibli (714-773), Əbu Əb-

durrahməm Hatəm b. Alkan (...-851) və onun müəllimi Şakik Bəlhinin kəlamlarını, ümumiyyətlə mürsid-mürid münasibətlərini şərh etdikdən sonra aşağıdakı nəticəyə gəlir: “*Dünya üçün orada alacağın müddət çalış, axirət üçün orada qalacağın müddət və cəhənnəm atəşi üçün də ona dözə biləcəyin (səbr edəcəyin) qədər günah et*”. O, fikrini belə açıqlayır: “*Bəzi insanlar şərəf və izzəti başqalarının mal-mülkünü zorla almaqda, zülm və qan tökməkdə görürlər. Mən Allah-təalanın “Allah nəzdində ən şərəfliniz - təqvası üstün olandır” ayətini düşündüm, Qurani-Kərimin gerçəkliyinə sarsılmaz imanla təqvanı seçdim, qalan zənn və iddiaların boş olduğunu anladım*”. Qəzali bu nəticəyə əsərlərində adlarını çəkdiyi 600-dən yuxarı məşhur alim və mütəfəkkirin müdrik kəlamlarını düşünüb, öz şəxsi təcrübəsində sınaqdan sonra gəlmiş, Qurani-Kərim həqiqətini bir daha etiraf etməli olmuşdur.

“Qurani-Kərim”in müxtəlif dillərdəki tərcümələrində “cihad” kəlməsinin əsas mətnə deyil, daha çox savaşa, vuruşa bəyanlarında - tərcüməçinin izahlarında, mütərizədə yazıldığına şahidi oluruq. Quranda “cihad” kəlməsinin işləndiyi ayələrdə, hətta ölüm təhlükəsi anında belə “*Allaha təvəkkül*”, “*Allahdan çəkinmə*”, “*axirəti düşünmə*”, ümumiyyətlə, ən fəvqələdə vəziyyətdə də təcavüz etməmək, başqa yol tapmaq tövsiyə olunur.

Dinin özəyi imandır. İman inama bağlıdır. Qurani-Kərimdə isə deyilir: “*Rəbbin diləsəydi, hamı iman edərdi. O halda sənmi onları məcbur edəcəksən?!*”. Deməli, nəinki dünyəvi işlərdə, hətta dində məcburiyyət təqdir olunmur. Paradoksal haldır ki, məxluqatı yaradan, aldığı nəfəsin, yaşadığı mülkün sahibi olan Allah-təalanın rəva bilmədiyini, bir-biri üzərində heç bir haqqı

olmayan insanlar edir, hətta buna “*dini rəng*” də verirlər. Əslində Musa(ə)nin hikmətini Fironun hakimiyyət metoduna dəyişmiş yəhudilər, İsa(ə)nin humanistliyini Sinedrion kahinlərinin amansızlığına dəyişmiş xristianlar, Muhəmməd(ə)in yüksək əxlaqını layiqincə təmsil etməyən müsəlmanlar nə qədər yanıqlıqlarının fərqiində deyillər. “*Rəbbim, onları bağışlar, zira nə etdiklərini bilmirlər*” (İncil Lukaya görə). İsa(ə)nin son nəfəsdə dediyi bu kəlmələr bəşəriyyəti ayıltmalıdır, çünki “*əməllər insanın imanından xəbər verir*”. İslam dini isə buyurur ki, “*Bilmədiyən şeyin ardına düşmə*”. Hədisdə deyilir: “*Zənn etməkdən çəkin, zira zənn fitnəyə səbəbdir*”. Qəzali yazır: “*Sui-zənn edib dostundan olma*”. Çünki subyektiv qərar dünyada düşmənçilik toxumu səpən amildir. Cəmiyyətdə baş verən bir çox fəlakətlər insanın təbiəti, yaxud konkret hadisəni doğru dəyərləndirməməsindən, sui-zənn etməsindən irəli gəlir. Bu cəhətdən Qəzalinin aksioloji görüşləri ayrıca bir tədqiqat mövzusuudur.

Qəzalinin əsərlərində cihad anlayışı dözümlülük prinsipinə zidd deyil, biri-digərini şərtləndirir. O, təriqətlərin tədqiqinə həsr etdiyi “*Qurx əsas*” əsərində müxtəlif məzhəb və təriqətlərin qədər və iradə məsələlərinə münasibəti haqqında yazır: “*Qədər və iradə - xam ayaqların sürüşdüyü bir mövzudur*”. “*Onlara deyilir ki, Allahın buyurduğu ilə əxlaqlanın. Sükut edin*”. “*Qədər Allahın sirridir. Onu araşdırma. Kim qeyb aləminin əsrarını bilmək istəsə - sevgi, məhəbbət, ixtlas və doğruluqla peyğəmbərlərin yoluna düşsün. Nübüvvətin əsrarını bilmək istəyən - təzim və həya ilə Allahın əmrlərinə uysun, nəfsi ilə cihad etsin*”.

Göründüyü kimi, Qəzali ibadəti hissi idrakın davamı, məntiqi idrakın təməli hesab edir. O, istər cihad etmək, istərsə də dözümlülük

nümayiş etdirməkdə insanın xarakterini, elm və etikasını diqqətə çəkir. Yenə də Qəzalinin “*cihad*” haqqında düşüncələrinə, o cümlədən “*elm almaq – ibadət, elm öyrətmək – cihaddır*” fikrinə qayıdırıq. Cihad – təmiz niyyətə, ali məqsədə, real elmi-əməli nəticəyə yönəlmiş fədakar fəaliyyətdir. Bu amilləri nəzərə almadan, hər hansı kortəbii müqaviməti, terroru, yaxud müharibəni cihad adlandırmaq üçün düşünmək lazımdır.

Bütün bu mətləblərdən sonra imamlarımızın, Mənsur Həllacın (858-922), Nəiminin (1339-1394), Nəsiminin (1369-1417) və digər fədailərin “*ölümsüzlük*” sirri, təsəvvüfdə, o cümlədən, Qəzali dünyagörüşündə “*cihad*” anlayışının izahı müəyyən qədər aydınlaşır. Deməli, cihad – dünyanın rəzilliklərindən ucada durmağa cəhddir, insanların primitiv “*hücum*”, yaxud “*müdafiə*” üsullarından tamam fərqli, ali, müqəddəs bir amaldır, Qurani-Kərimə sidq ilə əməl – insanın təfəkkür ilə, düşünərək etdiyi bəndəlik, Allaha yer üzərində əsl varislik missiyasıdır. Nəzərimizcə, cihad “*dişə – diş*” deyil, “*dişə – baş*” münasibəti tələb edən bir anlayışdır və müasir dövrdə yeni fəlsəfi nəzər tələb edən mövzudur.

Qalaqapı nədir?

Dr. Qəmbər Cəfərov

Bu gün qalaqapı oyunu idman sahəsinin mütəxəssislərinə tanış deyil və ya az tanışdır. Buna görə nə seminar iştirakçıları, nə də onların rəhbərlərini qınamaq olmaz. Gələcəkdə isə bu idman növündən bixəbər olmaq bağışlanılmazdır. Bunun səbəbi isə çox dərinliklərə gedir.

Kütləvi sovet repressiyaları zamanı insanlar yalnız cismani deyil, həm də mənəvi əzab çəkiblər. Mənşəcə və mədəniyyətcə xalqa yabançı olan iqtidar hər hansı mədəniyyət fərqi bürüzə verilməsini hakimiyyətin zorakılığına qarşı etiraz növü kimi qəbul edib. Həmin fərq vəhşi keçmişin qalığı sayılır, bu isə mümkün olmadıqda (məsələn, əqli-intellektual qalaqapı oyunu ilə bağlı: vəhşi keçmişin qalığı isə əqlən inkişaf etmiş ola bilməz) mədəniyyətin bu cür xüsusiyyəti quruluşun özülünü sarsıdan yadelli təbliğat kimi qələmə verilir.

1924 - cü ildə sovet hakimiyyətinin, o zamanlar az yayılmış şahmatın inkişafına *“yaşıl işıq”* verən xüsusi qərarı ilə üç idman növü – bilyard, bric və qalaqapı qadağan edildi, bilyard ilə bric qumar oyunları, qalaqapı isə *“ideoloji cəhətdən düşmən oyunu”* olduğuna görə.

Sonuncu, *“tutitut daması”* uydurma adı ilə yasaq edilmişdi. Bu ad özü də Moskvadakı qanunvericilərin qalaqapı haqqında bəsit təsəvvürünün ifadəsi idi. Belə adqoyma SSRİ xalqları arasında geniş yayılan bütün daş-daş oyunlarının müqəddəratına öz mənfi təsirini göstərmişdi. Bunların hamısı sovet idmanının təbliği üçün arzu edilməz növlər sırasına aid olunmuşdu.

İlkin olaraq sovet idmanında damanın indi də *“rus daması”* deyilən növünün həvəskarları özlərinə yol açmışlar. Bəs necə - məgər *“rus”* daması *“ideoloji cəhətdən düşmən oyunu”* ola bilərdimi? Həm də bu dama 64 xanalı şahmat taxtasında, bəzən isə hətta şahmat fiqurları ilə oy-

nanırdı. Şahmatçıların özləri də oynadığı bu dama istər-istəməz *“qanunlaşdırıldı”*.

Növbəti oyun, amma ümumittifaq yox, milli idman növü kimi qəbul edilən masaüstü oyunu nərd oldu. Burada da öz nüfuzunu şahmat taxtası göstərdi. Sovet vaxtı nərd dəsti üzərinə şahmat taxtası vurulurdu ki, nərd daşları ilə də *“rus daması”* oynamaq mümkün olsun.

Şahmat taxtasının sovet idman rəsmilərin dünyagörüşünə təsir qüvvəsi barədə bircə onu demək kifayətdir ki, damanın beynəlxalq növü *“rus daması”*ndan 20 il sonra az-çox fəal tətbiq edilməyə başlamışdır. Özü də ona görə ki, bu dama, 100-xanalı olsa da, ancaq ağ-qara taxta üzərində oynanır. Fəqət beynəlxalq dama üzrə dünya çempionatları keçirilir, 64-xanalı *“rus daması”* üzrə isə yox.

Qaldı ki digər əqli el oyunları, o cümlədən, quruluşca qalaqapı ilə eyni taxtada oynanan oyunlar (misal üçün, damanın əsas növü – Türk daması, yaxud sadəcə dama deyilən oyun və ya Qazaxıstan və Orta Asiya Türklərinin sevdiyi qalah və s.) SSRİ dağılana qədər idman növü adını ala bilməmişlər.

Qalaqapının aqibəti isə lap acınacaqlı olmuşdur. Sovet hakimiyyətinə *“ideoloji düşmən”* kəsilən el oyununu oynamaq özünə sui-qəsd etməyə bərabər idi. Oyunsuz da minlərlə Azərbaycan ziyalıları güllələnmiş, on minlərlə azad fikirli, düşüncəli insanları zindanlara atılmış və Sibirə sürülmüş, yüz minlərlə dinc sakinlər öz evlərindən ailəsi, ata-anası, körpə balaları ilə birlikdə quş qanad, qatır dırnaq salmayan çöllərə atılmışdı. Onlar isə öz növbəsində övladlarının sağ qalması üçün qalaqapını, eləcə də digər mədəni ənənələri oğul-uşaqlardan gizlədib yadırgatmağa çalışmışlar. Amma nəvələr oyunun ancaq adını yaddan çıxarmışlar. Oyun özü isə Azərbaycana ötən əsrin 80-cı illərində, lakin yapon *“go daması”* adında qayıtmışdır. Qəribə

Fəlsəfə doktoru, Azərbaycan qalaqapı federasiyanın prezidenti

deyilmi?

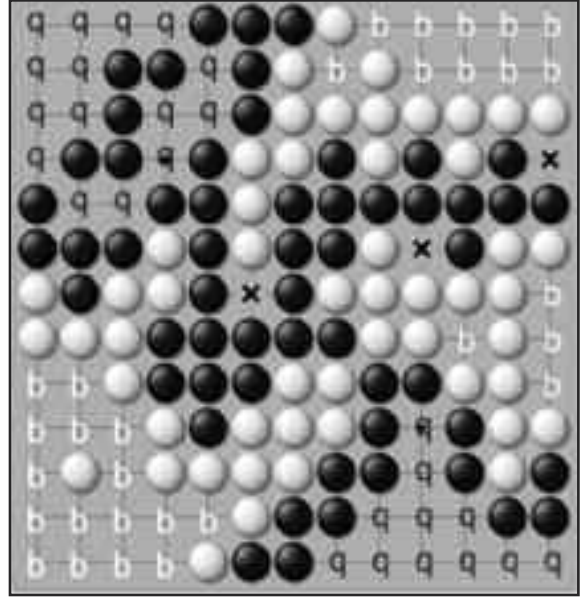
Keçən yüzilliyin əvvəlində – Təbrizdə, Tiflisdə, Şəkiddə, Dərbənddə, Naxçıvanda, Ərdəbildə, Şuşada, Abşeron yarımadasında və güman edilir ki, Türkiyənin əyalətlərində də qalaqarı oynayırdılar. Oyunçular əsasən ziyalı zümrəsindən idilər, amma ola bilsin, oyuna bütün el bələd idi. Bu oyunla böyük yazıçımız Cəlil Məmmədquluzadə, müsəlman maarifçisi hacı Qurban Bəkiroğlu və digər görkəmli şəxslər də tanış idilər – həmin məsələ hələlik tədqiqatçıların diqqətini çəlb etməyibdir.

Bu gün dünyanın 100-dən artıq ölkəsində, - Asiyada, Avropada, Afrikada, Amerikada, Avstraliyada, Okeaniyada qalaqarı üzrə peşəkar yarışlar keçirilir. Ancaq oyuna yaponvari – “qo” deyirlər. Çünki yaponlar Cin və Koreya vasitəsilə onlara gəlib çatan oyunumuzu əxz edərək dünyaya tanıd bilmişlər.

Artıq “qo” qalaqarının beynəlxalq miqyasda adı olubdur. Yaponlar özləri isə qalaqarıya “i qo”, çinlilər “vey si”, koreyalılar “pa duk” deyirlər. Yaponlar təsəvvür edirlər ki, bu oyun onlara qərbdən, yəni Çindən gəlib, çinlilər isə belə fikirdədilər ki, oyun haradansa qərbdən gətirilibdir. Bəzi müasir tarixçilərin fərziyyəsinə görə oyunu e.ə. III minillikdə Mərkəzi Asiya riyaziyyatçıları icad ediblər və sonralar bu oyun Hindistandan keçib Çinə yayılıb. Hindistanın güclü təsiri olan Tibetdə qalaqarının bir qədər dəyişilmiş növünü – şahmat ilə damada olduğu kimi daşları qabaqcadan taxtaya düzüb oynayırlar.

Zənn edirlər ki, “*özgənin daşını dövrələdin, deməli, əsir aldın, yedin, öldürdün*” məramı olduqca ibtidaidir və belə tuthatut-halay oyunları Yer kürəsinin müxtəlif bölgələrində biri-birindən asılı olmayaraq yaradıla bilərdi. Özü də həmin məramı təqribən oyunun qədim qaydalarına uyğun hesab edirlər. Oyunun məqsədi haqqında yaxud qədimdə oyunçuların belə məramı barədə bu cür təsəvvür oyunla çox səthi tanışlığı isbat edir.

Çünki, müasir qo (vey si ya pa duk) rəqibi “udmaq” naminə deyil, ərazini tutmaq naminə oynanır. Bu özü-özlüyündə Avropa dünyagörüşlü insanlar üçün nou-haudur (yəni yenilikdir), həm də çağdaş tədqiqatçıların qədimdə sözügedən oyunun oynanılması üsulları barədə bəsinətsiz

təsəvvürləri ilə nisbətdə bir qədər yüksək mərhələdir. Qırma-qırım yox, ərazi üzərində nəzarət! Ancaq oyunun mənası bambaşqadır və oyunun mahiyyətini anlamaq üçün daha dərindən düşünmək gərəkdir.

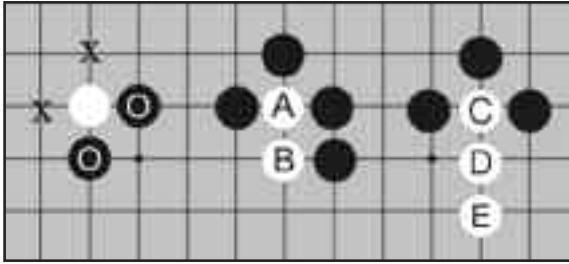
Qalaqarıda məqsəd istər keçmişdə, istərsə də hazırda daşları halaylayıb udmaq yaxud ərazini tutmaq ya da ona nəzarət etmək olmayıb və deyildir. Oyunun məğzi ərazinin bölüşdürülməsindən ibarətdir. Həmin ərazini ki, o, taxtada oyun başlanılmasından əvvəl də, yəni oyunçulardan asılı olmadan mövcud idi. Oyunçular həmin ərazinin yalnız şəklini dəyişərək bundan istifadə edirlər. Belə halda üzbə-üz əyləşən oyundaş üçün mümkün qədər çox yer saxlamaq zəruridir – heç olmazsa ondan ötrü ki, rəqib də burada nəşə özü üçün yaradıb qura bilsin. Lakin, oyunçu özünə rəqibin ərazisindən daha çox ərazini saxlamağı əsas vəzifə hesab etməlidir.

Bəs biz, təkə xaricilərin bu oyunun Türk mənşəli olduğunu anlamadıqlarına görəmi onu başqa mənşəli oyun hesab etməliyik? Axı həmin xaricilər özləri də qalaqarının qədim Türk xalqları içərisində geniş yayılması haqqında xeyli məlumat təqdim edirlər.

Budur, bir neçə dəlil:

Oyun haqqında ilkin xəbər Çin hökmdarlarından Xan sülaləsi (Türk mənşəli) dövrünün əvvəlinə aid salnamələrdə tapılıbdır. Burada

göstərilir ki, qədim rəvayətlərə görə oyunu aləmə yayan Ya Sin olmuşdur (bu kimdir, nədir və ya da haradır? Eyni zamanda Qurani Kərimin Ya Sin surəsində bu ad çəkilir). Sonradan yaradılmış əslən Çin rəvayətlərində deyilir ki, bu oyunu, habelə yazını və gəncəfəni (qumar kağızlarını) icad edən əfsanəvi Vu adlı zadəgandır. Eyni zamanda qeyd edilir ki, oyunun keçmişdə adı əski Türk “*ye oyunu*” olubdur. Deməli, həmin rəvayətlər də çinlilər tərəfindən onlara yad olan oyunun ibtidai şəkildə qavranılmasını əks etdirir. Belə qavrayış bizim müasirlərin bu oyun barədə bəsit mülahizələri ilə üst-üstə düşür.

Fəqət oyun Çində xoş zəminə bolluca tum salmışdır. Tarixi yazılarda bunun layiqli məşğuliyyət olması haqqında qeydlər tapmaq mümkündür. Şairlər buna siyasətçilərin oyunu deyirlər. “*Vey si insanı həyata öyrədir*” – məşhur orta əsrlər Çin mütəfəkkiri Hun Cı (Konfutsi) oyuna münasibətini bu sayaq ifadə etmişdir.

Bizim oyun üzrə ən əski örnək qədim Türk dilində Çin hürufatı ilə təhrif olunmuş əlyazması hesab edilir. O 1990-cü ildə 40 minə qədər başqa əlyazması ilə birlikdə Dünan yaxınlığındakı zağada tapılmışdır.

Çinin şimalı-qərbində, Altuñşan sıra dağlarının şimal qolunda yerləşən Dünan hazırda 150 min əhalisi olan şəhərdir. 2000 il əqdəm cənub və şimal İpək Yollarının qovuşağında yerləşən Dünan tarixçilərin fikrincə Şərq ilə Qərb arasında mühüm hərbi təmas və ticarət mərkəzi olmuşdur. Bütəpərəst rahiblər burada Mağara (Mogao) zağalarının lap yaxınlığında beş yüzə yaxın məbəd yaratmış və xeyli əlyazma toplayıb saxlamışdılar.

100 ildən çoxdur ki, bu əlyazmaların hamısını macar qədimşünası Aurel Stain bütəpərəst rahiblərin birindən cəmisi 220 sterlinq funta alıb və Avropaya aparıb. 20 santimetr eni və 2 metr uzunluğu olan əlyazması bu gün də Britaniya Muzeyində saxlanılır. O indiyədək heç bir müasir

dilə tərcümə olunmayıb.

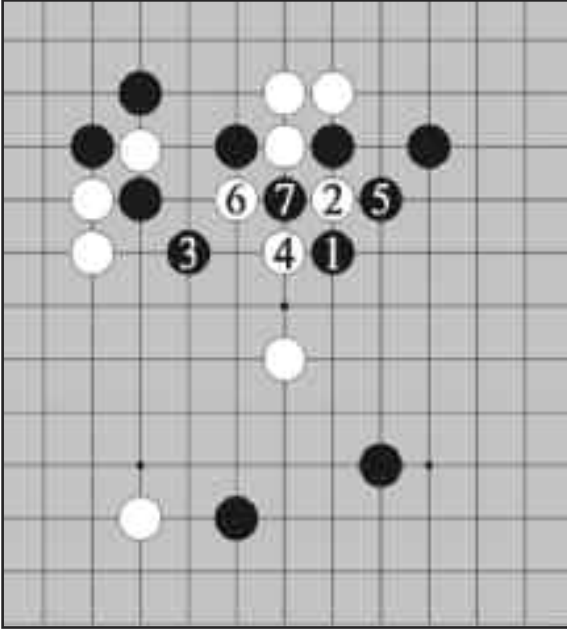
Yaponiyaya isə oyunu, görünür, elə həmin yuxarıda adı çəkilən bütəpərəst rahiblər gətiriblər (təxminən yeni eranın əvvəlində). Amma o zamanlar oyun burada geniş yayılmamışdı. O bir qədər gec – VII əsrdə siyasi hərəmçiliklərdən canını qurtararaq Yaponiyaya Koreyadan məmurların, alimlərin, sənətçilərin köçüb gəlməsi nəticəsində dəbə düşmüşdür. Uzun müddət Yaponiyada belə hesab edilirdi ki, **i qo** oyununu ancaq siyasətçilər bilməlidir. Hətta (mikado ailəsinin üzvlərini öyrətmək üçün) “*mikado i qo müəllimi*” vəzifəsi təsis edilmişdi. Oyun üç əsr ərzində müstəsna olaraq mikado sarayının imtiyazlarından biri idi. Yaponiyanın ilk paytaxtı Nara şəhərindəki qədim milli sərəvətlər muzeyində mikado üçün hasil edilən **i qo** dəsti saxlanılır. Çox qiymətli ağac növlərindən yonulmuş taxta üzərində quşların və heyvanların şəkilləri həkk edilmiş, daşlar isə qırmızı və ağ rəngli cavahiratdan hazırlanmışdır.

1603-cü ildə söqun (hökmdar) Nəyesu tərəfindən **i qo** akademiyasının təsisatı haqqında fərman verildi. Ən mahir oyunçulara hökumət torpaq sahələri, illik düyü payı, habelə başqa imtiyazlar verməyə başladı. 1612-ci ildə dörd “*İ qo məktəbi*” təsis olundu, ən güclü oyunçular üçün illik məvaciblər təyin edildi.

Məvacibin ödənilməsindən ötrü mahir oyunçuların ədalətlə müəyyən edilməsi zərurəti ortaya çıxdı. Həmin vaxtlar bu ixtisas üzrə dərəcələr və rütbələr müəyyən edildi. Bunlar indiyədək mövcuddur. Oyunçuya rütbə – **dan** verilir, ən aşağı birinci, ən yuxarısı doqquzuncu **dan** -dır.

Yaponiyaya ziyarət edən avropalılar keçən yüzilliyədək **i qo** oyununu qərribə bir şey kimi təsvir ediblər. 1908-ci ildə artıq **qo** üzrə dərslik çapdan çıxmışdır. Bunun müəllifi uzun illər boyu Yaponiyada yaşamış və yapon ustadından dərs almış alman mühəndisi Korşelt idi.

Avropadakı **qo** oyununun qaynağında şahmat üzrə ikinci dünya çempionu Emmanuil Lasker ilə onun həmsəydaşı beynəlxalq şahmat ustası Edvard Lasker durublar. Sonuncu Avropada ilk **qo** həvəskarları klubunu yaratmışdır. Hər ikisi yəhudi olduğuna görə 30-cu illərdə Almaniyadan didərgin düşmüşlər, lakin **qo** oyununa olan marağı unutmamışlar. Edvard Lasker, “*Qo və qo-*

moku kitabının müəllifi, Amerika **qo** oyununun "atası" sayılır.

Keçən əsrin 60-cı illərində SSRİ-nin siyasi dairələrində "yapon qo daması"na maraq oyanmışdır. Onların məsləhəti ilə 1962-ci ildə "Юный техник", 1965-ci ildə "Техника – молодежи" jurnallarında oyunun qaydaları dərc olunmuşdur. 1965-ci ildə Leninqradda bir dəstə pərəstişkarlar SSRİ-də ilk **qo** idman bölməsini yaratmışlar, bir az sonra yarışlar da – "Emmanuil Laskerin xatirə turnir"ini, "SSRİ – Yaponiya Dostluq Cəmiyyəti"nin mükafatını almaq, Leninqradın ən qüvvətli oyunçusu adını qazanmaq uğrunda turnirlər keçirilmişdir.

Qalaqarı çox sadə qaydaları və yüksək məntiqi mürəkkəbliyi olan əqli idman növüdür. Qaydaların hətta oynaya bilməyən tamaşaçıya anlaşılıqlığı, quraşdırmaların ağılagəlməz incəlikləri qalaqarını müxtəlif səviyyədə hazırlıqlı tamaşaçılar üçün cazibəli edir.

Qaydaların sadəliyi ilə oyunun mürəkkəbliyi qalaqarıçının təfəkkür qabiliyyətinin inkişafı üçün gözəl yardımçı vasitəyə çevirir. Oyun özü isə bütövlükdə bilgisayğaca qapılır. Müqayisə edin: birinci gediş etmək üçün taxtada 361 xal mövcuddur, ikinci və üçüncü gedişlərin artıq 129960 variantı vardır. Bütün oyun ərzində edilə biləsi ümumi gedişlərin sayı isə, deyilənlərə görə,

bizim kəhkaşandakı – ulduzlar topasındakı atomların sayından üç qat artıqdır.

Qalaqarı çox böyük qüvvəyə malik masaüstü oyunlardandır. O, rəqibləri daim gərgin vəziyyətdə saxlayır. Hər bir gedişin seçimi üçün təkçə iti idrakı məntiq yox, həm də incədən-incəyə duyma qabiliyyəti, yalnız tez və tutarlı variantın hesablanması yox, eyni zamanda zəriflik hissiyatı tələb olunur. Ən əlverişli (sonradan sadə və təbii görünən) gedişi seçməkdən ötrü qeyri-adi təxəyyül gərəkdir. Bu cür keyfiyyətlərin qovuşması ancaq sağlam həyat sürən, fəal, özünə güvənən, lakin öz gücünü şişirtməyən insanlara məxsus ola bilər.

Bu oyunda həddindən artıq israfçı və həddindən çox acgöz, təcavüzkarlığa bənzər fəal və ya fəaliyyətsizliyə oxşar ehtiyatlı, çox xəyalpərəst və təxəyyüldən məhrum olan insanlar ududur. Qalaqarı oyunçuya ən müxtəlif, hətta xoşagəlməz vəziyyətlərdə də təmkinli və dözümlü olmağı aşılayır. Söz yox ki, bu cür xassələr insana gündəlik həyatında da gərəkdir.

Qalaqarı təkrarolunmaz ünsiyyət vasitəsidir. Taxta arxasında əyləşən oyundaşlar nəinki biribirini, həm də özü-özünü dərk edir. Oyunun gedişatında insanın xasiyyətinin ən batıl cəhətləri, əhval - ruhiyyəsinin cizgiləri, məcazının çalarları özünü bürüzə verir. Əgər kimsə tayı-bərabəri olan oyundaşa yalnız soyuqqanlılığının çatışmamazlığı ucbatından uduzursa, əvəzinə gündəlik həyatda öz davranış tərzini islah etmək imkanı qazanır.

Uzaq keçmişdə əcdadımız maldarlığa öyrəşdiyi zaman, əhliləşdirmək istədiyi heyvanların dalınca baharda qışlaqdan yaylağa – dağlara qalxırdı, payızda, əksinə, yaylaqdan qışlağa – ovalara enərdi. O dövrdə həmişəlik mənzil tikilmirdi, torpaq sahəsi hasarlanmırdı. Yer üzü kimlərsə məxsus deyildi. Ərazidən ancaq müvəqqəti – heyvanları otarmaq üçün istifadə edilirdi.

Əlbəttə, o vaxtlar da torpağın hamısı eyni deyildi – sahələrin çəmənlisi də var idi, quraqlısı da. Yəqin ki, tayfalar arasında otlaq üstündə mübahisələr baş verirdi. Müdriklər isə bu bəhsləri dinc yolla həll etməyə çalışırdılar. O zamanlar yaradılan qalaqarı kimsəsiz ərazini ədalətlə bölüşdürmək üçün bunlara nüsxə olubdur.

Qədim Türk şeri

Qışla yazın deyişməsi

Qış ilə yaz döyüşdü
Qəzəbli baxışlarla baxışdılar,
Tutaşmaq üçün yaxınlaşdılar,
(bir birini) Yıxmaq üçün çalışırlar

Yaz ilə qış çəkişdi,
İgidlik yayını qurdular,
Əsgər yığıb vuruşdular,
Oxlarla atışdılar.

Qış yaya (üz tutub) söyləyir:
Ər, at mənimlə sərtləşir,
Xəstəlikər də aradan qalxır,
Vücut, bədən gümrahlaşır.

(Yaz:)
Soyuq gəlib (hər tərəfi) bürüdü,
Xoşbəxt yazı qısqandı,
Qar dünyanı örtüdü,
Vücut, bədən üşüyüb titrəşir.

(Qış:)
Səndə çıxar çayanlar,
Ağcaqanad, ilanlar,
Minlərlə, on minlərlə
Quyruq qaldırıb qaçışırlar.

(Yaz:)
Cayır quşu səndən qacaq,
Qaranquşlar məndə durur,
Bülbül dadlı-dalı ötər,
Erkək diş cütləşir.

(Qış:)
Yağış qar qışda yağar
Yemək, əkin onunla başa gələr,
Azğın düşmən sakit oturur,
Sən gələndə tərپəşər.

(Yaz:)
Palçıq, zığ dizə çıxır,
Yoxsul, düşkün bürüşür,
Barmaqları uyuşur,
Qığılımla oynayır.

Türklərin törəyişi haqqında BOZ QURD dastanları

I variant

Qədim Hunların soyundan gələn Göytürklər Aşina adına bir aildən törəmiş, ayrı-ayrı oymaqlar halında yaşamağa başlamışdılar. Lin adlı bir xalq tərəfindən məğlub edilib qırıldılar. Yalnız 10 yaşında bir uşaq qaldı. Düşmən onun zəif olduğunu nəzərə alıb öldürmədi, qıçlarını kəsib bataqlığa atdılar. Orada peyda olan bir diş Qurd uşağı ətlə bəsləyib böyütdü, onunla ər-arvad kimi yaşamağa başladı və hamilə oldu. Gəncin yaşadığını bilən düşmən onu tapıb öldürdü. Qurd isə qaçıb dağlara getdi. Ətrafı yaşıl çöl olan bir mağaraya sığınıb orada 10 oğlan uşağı doğdu. Oğlanlar böyüdükdən sonra kənardan gətirdikləri qızlarla evləndilər. Hər birindən bir soy törədi. Aşina da həmin soy-lardan biri idi. Çoxalib 100 ailə olduqdan sonra yaşadıkları yerə sığınmayıb mağaradan çıxdılar. Altay dağlarının ətəklərində məskunlaşdılar.